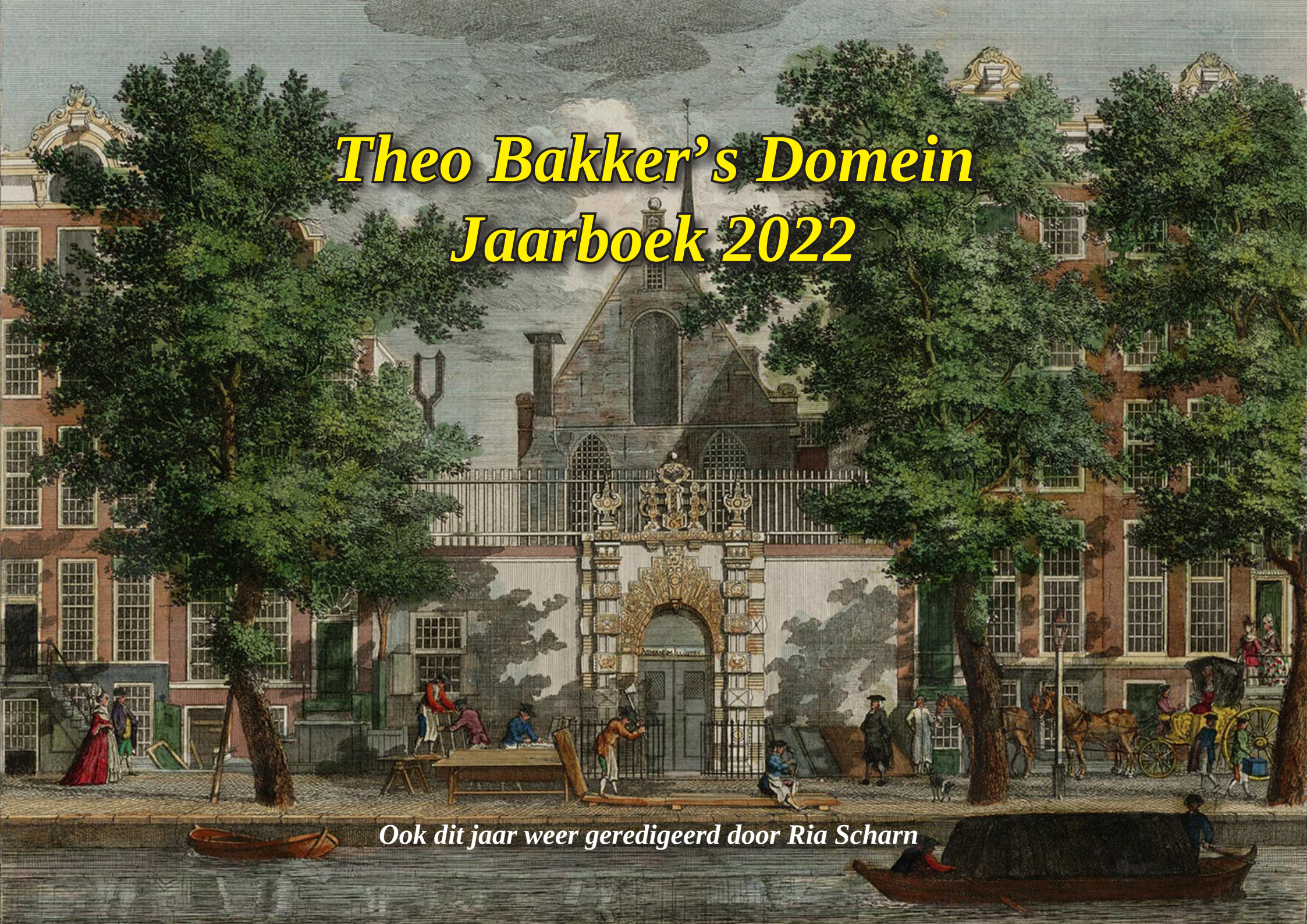

Theo Bakker's Domein Jaarboek 2022

Ook dit jaar weer geredigeerd door Ria Scharn

Het jaarboek 2022 bevat ook deze keer weer de o.i. beste artikelen in het wekelijkse magazine van dat jaar in Theo Bakker's Domein. Ze zijn allemaal hertaald door Ria Scharn. Veel aandacht is geschonken aan de illustratie van de artikelen. Klikte u de miniatuur-pagina's hieronder om ze te lezen.

In dit stuk volgen wij de ontstaansgeschiedenis van het lager onderwijs in Amsterdam. Dat begon als particulier initiatief en werd pas in de 19de eeuw een zaak voor de stedelijke overheid.

Een bijdrage van Adrie de Koning, die in zijn werkzame leven de Stads-Bank van Lening in zijn portefeuille had. Hij beschrijft het waar en waarom en het functioneren van deze instelling, die altijd een initiatief van het stadsbestuur is geweest.

Een bevlogen Jacob van Lennep voorzag in een particuliere onderneming Amsterdam van natuurlijk en schoon drinkwater uit de duinen. Na bewezen succes nam Amsterdam die onderneming in 1896 over.

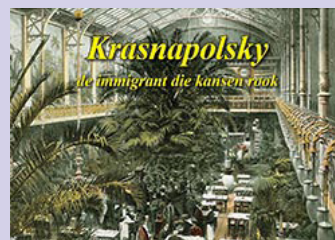
De wens van Amsterdam een eigen universiteit te mogen huisvesten werd eeuwen getraineed door Den Haag. Lees hier hoe de stad daar een mouw aan paste en hoe eindelijk in 1877 het Athenæum alsnog een universiteit werd.

De architect A.L. van Gendt, die zichzelf meer als ingenieur zag dan als architect, werd vaak toegevoegd aan het ontwerpteam voor grote projecten, juist door zijn technische capaciteiten. Maakt dat hem tot een matig architect? Hier een opsomming van zijn werken.

Columnist Gijsbreght verzamelde alles wat hij vinden kon over een vroege patroonheilige van Amsterdam: Sint Olof. Vooral de naar hem genoemde stadspoort en kapel aan het begin van de Zeedijk laten zien dat deze Olof voor de jonge havenstad een belangrijk figuur was.

Wilhelm Krasnapolsky kwam in 1856 naar Amsterdam om hier zijn kansen te zoeken. Hij dacht in de kledingindustrie terecht te komen maar het werd de horeca. Ook na zijn dood bleef het hotel-café-restaurant onder zijn naam groeien tot een imperium.

Gerrit Sinck was leerlooier, paardenhandelaar, paardenslager en paardenredder. Voor dat laatste ontwikkelde hij, samen met zijn zoon Johan, het 'toestel van Sinck', een begrip in Amsterdam. Maar er is meer over hem te vertellen.

Scholen en onderwijs in Amsterdam

1342-1795

In 1290 werd in Dordrecht de eerste Nederlandse wereldlijke school opgericht. Ook Amsterdam kreeg zo'n school als onderdeel van de stadsrechten van 1342, zo lijkt het wel. Echter de tekst "maer sij sullen behouden die schole" lijkt meer op een bevestiging van iets dat er eigenlijk al was, maar waar die stond en wie er op school gingen is onbekend. Scholen waren er al veel langer, maar dan hebben we het over instituten van de kerk en de kloosters. Het waren dan altijd jongens die bijvoorbeeld werden klaargestoomd voor diensten en de kerk. Ze leerden lezen en schrijven en een beetje Latijn, en zingen, vóór alles zingen.

Wereldlijke scholen waren ook niet voor iedereen bestemd. Ze werden bezocht door jongens – ook hier weer – die voorbereid werden op een studie aan een universiteit en weer was Latijn de hoofdmoot. Die Latijnse scholen kunnen we zien als de voorlopers van ons gymnasium. De eerst bekende Latijnse school in Amsterdam stond in, of liever gezegd achter, de Gravenstraat. Later streek Willem Blaeu neer in het

Links: Kloosterschool

Rechts: Plaat 64 uit de serie 'Het Menselijk Bedrijf' door Jan Luyken, 1694

Door Letterkonst, soo hoog verheeven,
Is ons veel nut en heyl gegeven,
Dat ons de Weg ten heemel toond:
Maar, om het Schuim van't Goud te scheide
Is't misbrutick deeser kunst te myde
Op dat de Wysheid ons bekroond.

voormalig schoolgebouw met zijn drukkerij het Blaeu Erf. In 1476 breidde Maria van Bourgondië het privilege uit met toestemming voor de stichting van een tweede school. Uit de 16de eeuw kennen we afbeeldingen, zoals het schilderij van Jan Steen op de omslag, waar een echtpaar kinderen van diverse leeftijden, waaronder ook meisjes, 'lesgeeft'. Dat waren particuliere schooltjes, inderdaad meestal door een echtpaar gerund, die meer als crèches gezien kunnen worden en bedoeld om het grut van de straat te houden. De schoolmeester, al of niet met zijn echtgenote, moest hiervan leven en daarom was dit soort scholen niet gratis. Zeker niet ieder ouder-

*Boven: De Latijnse School op het Singel voor jongens uit de betere stand ±1678
Rechts: Sint-Vincentius Armentschool in de Nieuwe Leliestraat ±1850*

paar kon zich dit veroorloven en ook hier was dus geen sprake van de armste klasse. Die kinderen schuimde wel over straat tot ze oud genoeg waren om ergens te gaan werken. In de 16de en 17de eeuw was analfabetisme de gewoonste zaak van de wereld en pas in de 18de eeuw brak bij het stadsbestuur het besef door dat een minimum aan opleiding toch eigenlijk wel een overheidstaak was. Er werden zogenaamde Armenscholen gesticht, waar kinderen kosteloos onderwijs konden krijgen. Om dat te financieren organiseerde de stad vanaf 1752 elk jaar een huis-aan-huiscollecte waar behoorlijk aan bijgedragen werd door de meest welgestelde burgerij en zelf legde Amsterdam er jaarlijks nog eens f 30.000 bij.

Uit de Vroedschap werden commissarissen gekozen die via inspecteurs toezicht hielden op deze scholen. Medio

18de eeuw waren dat er zes en tegen het eind van de eeuw acht. Uiteraard had de kerk een flinke vinger in de pap, zowel wat betreft het functioneren van de school alsmede de lessen, wat betekende dat er veel bijbelse stof in het lespakket zat. Ook

een regent van een der Huiszitten Armenhuizen werd erbij betrokken. Wie hier naar school ging droeg het stigma *armoedzaaier* met zich mee! Pas in 1857 werd het fenomeen armenschool in de onderwijswet vastgelegd.

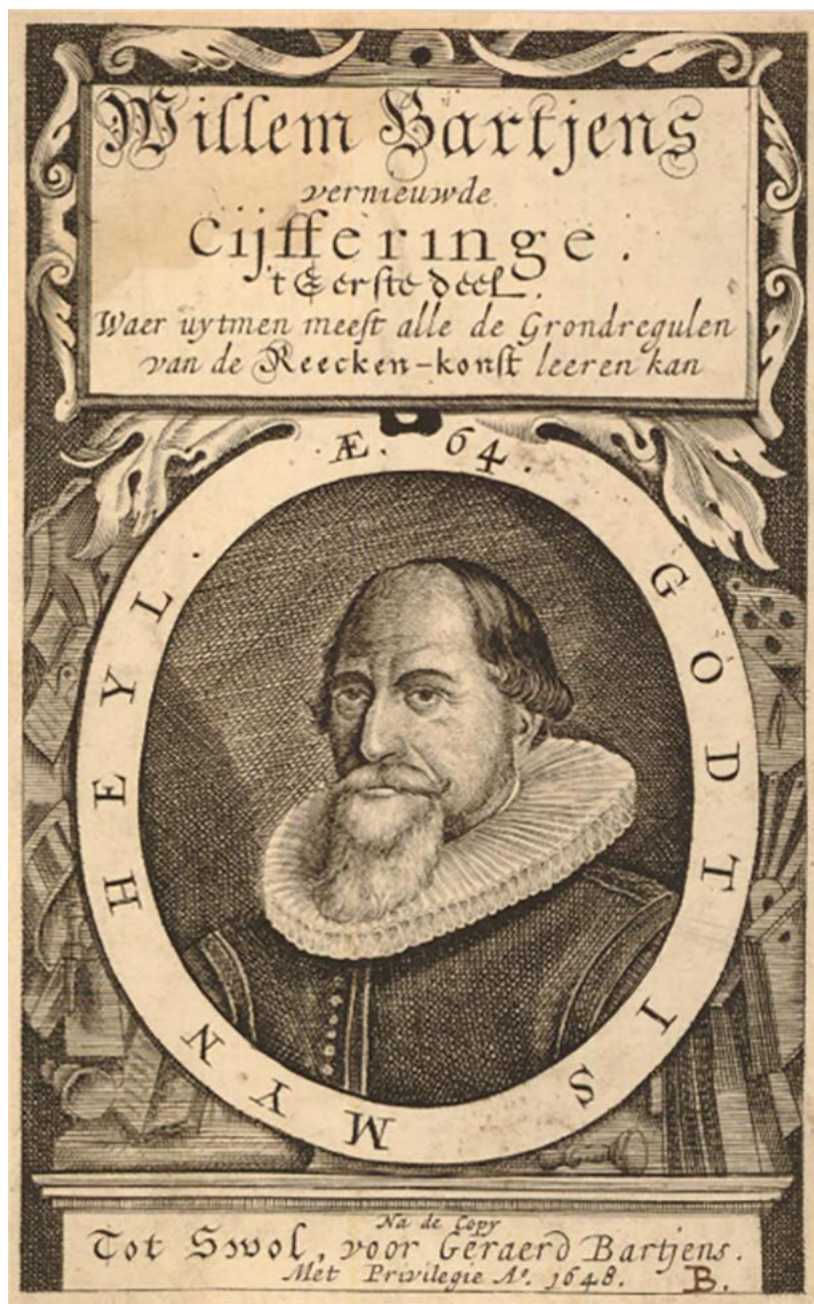
De lesstof bestond uit lezen, schrijven, rekenen, basiskennis

van de Nederlandse taal, aardrijkskunde, geschiedenis, zedekunde en bijbelse historie. Om het jonge gespuis (van 6 tot 14 jaar) in de klas in toom te houden stond de schoolmeester een aantal standaard-attributen ter beschikking. De bekendste zijn de roe en de plak. Het is opnieuw Jan Steen die laat zien hoe het er toeging. De straf moest je komen halen; de jongen op het schilderij krijgt een of meer tikken met de plak. Meester had geen zin om naar de bengel toe te lopen; als hij/zij ondeugend was gooide hij de 'pechvogel',

een stoffen figuur gevuld met zand, naar de leerling. Die moest hem dan terugbrengen en kreeg ter plekke zijn straf. Ook voor leerlingen die zogenaamd dom waren, was er straf; die kregen de 'ezel' omgehangen en moesten in de hoek staan.

Links: Diverse attributen voor het uitdelen van straf op school: roede en plak op een gevelsteen van de Latijnse School in de Gravenstraat en de ezelplank
Boven: Jan Steen laat zien hoe de plak ingezet werd

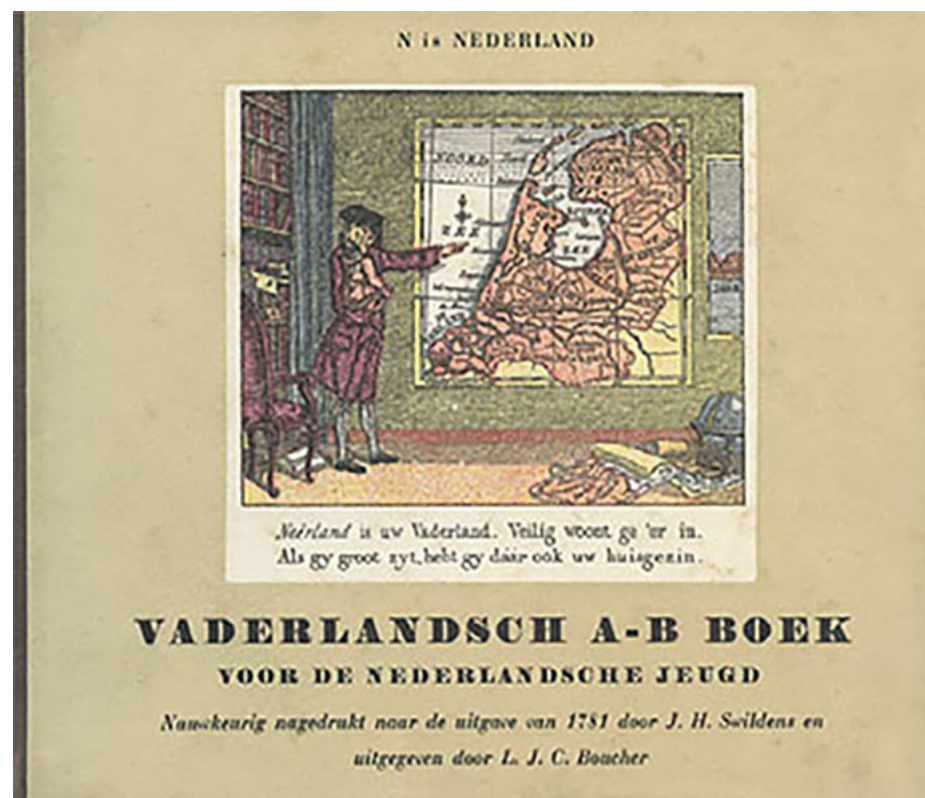

Het gebrek aan schoolmeesters was spreekwoordelijk en is nog steeds actueel. Gemiddeld liepen er op één meester zo'n vier kwekelingen ter assistentie rond. De laagste klassen kregen van gevorderde kwekelingen les.

Twee eeuwen lang was het rekenboekje van Willem Bartjens het standaard lesboek voor het rekenonderwijs. Tegenwoordig veegt men de vloer aan met zijn methode maar in 1639 was het een omwenteling. Dat het ook in het verleden voor verbetering in aanmerking kwam, bewijst de bewerking door meester Jan van Dam in 1764. In het laatste kwartaal van de 18de eeuw ging de lesstof op de schop en bemoeiden academici zich ermee. In 1781 bracht hoogleraar Johan Hendriks Swildens het Vaderlandsch A-B-boek voor de Nederlandsche jeugd uit (zie ook inhoud rekenles op pag.8).

Links:
Rekenboekje van
Willem Bartjens
dat zeker twee
eeuwen diende
bij het reken-
onderwijs

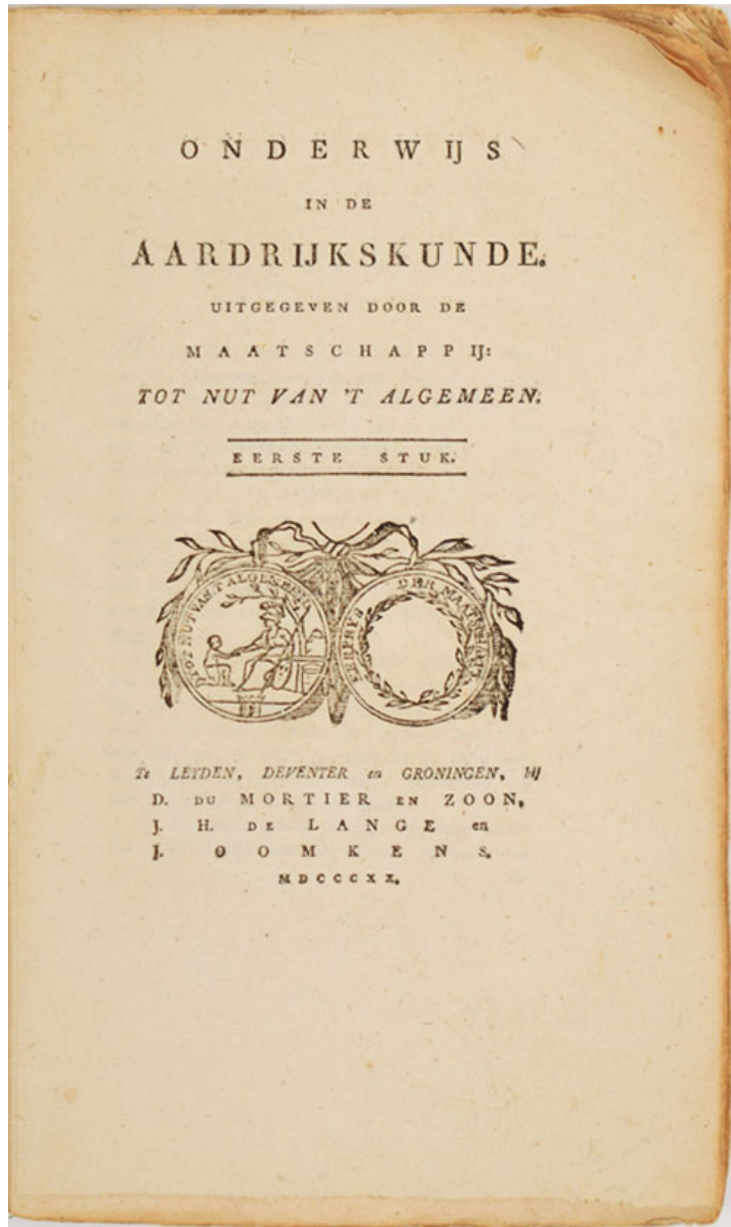
Rechts:
Het Vaderlandsch
A-B Boek van
J. H. Swildens dat
in 1781 onder-
meer het boekje
van Bartjens
verving

Boven: Een nieuwe rekenmethode in het A-B Boek van J. H. Swildens uit 1781

Onder invloed van de Verlichting en zoals die in de praktijk gebracht werd door de patriotten, veranderde het schoolsysteem. Het onderwijs werd uitsluitend een zaak van het stadsbestuur en de kerk werd geweerd. Figuren als Betje Wolff gingen zich met opvoeding en scholing bemoeien. In haar 'Proeve over de opvoeding' brak zij een lans voor nieuwe methoden. Een heel leger pedagogen boog zich over het onderwijs. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen bracht in 1796 een rapport uit over het onderwijs op de Amsterdamse armenschoolen, waarin een belangrijk onderdeel berichtte over de grootte van de klassen en de noodzaak van meer onderwijzers. Mistanden van 200 leerlingen met één onderwijzer van 85 jaar werden aangestipt. Zij pleitten ook voor gratis medische zorg op school voor de scholieren. Nu de overheid en groeperingen als de patriotten zich meer met het onderwijs gingen bemoeien, besloten allerlei andere groeperingen het onderwijs aan hun kinderen weer zelf ter hand te nemen, zoals de katholieken met hun Sint-Vincentius Armenschool, in de Nieuwe Leliestraat 169. Bijzonder onderwijs werd een heet hangijzer waar nog veel over gevochten werd.

Jan Nieuwenhuizen van maatschappij Tot Nut van 't Algemeen drukte nieuwe schoolboeken volgens nieuwe methoden

Allerlei mensen die zich hard maakten voor verbetering van het onderwijs

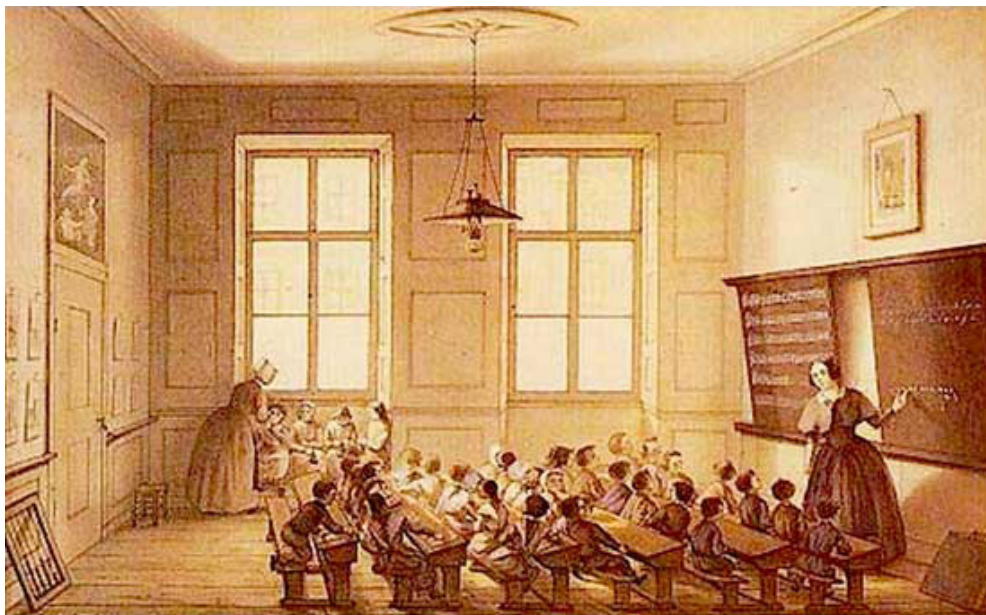

Betje Wolff en Aagje Deken ijverden voor nieuwe lesmethoden
Johannis van der Palm tekende voor de eerste Onderwijswet

1795-1880

De mannen van de Bataafse Republiek zouden alles wel eens anders en vooral beter aanpakken, zo ook het onderwijs. In 1798 werd een Agentschap voor Nationale Opvoeding opgericht met 'burger' Th. van Kooten als Agent/Minister aan het hoofd, maar reeds in 1799 werd hij vervangen door de Leidse hoogleraar Van der Palm. Die lanceerde in 1801 de eerste Onderwijswet die niet eens zo slecht in elkaar stak. Er kwamen opleidingen voor kwekelingen waaruit het tekort aan schoolmeesters voor de Armenscholen aangevuld kon worden. Zodra het aantal leerlingen boven de 70 uitkwam, moest er een tweede schoolmeester aangesteld worden. De leerlingen moesten verdeeld worden over drie groepen die zoveel mogelijk van elkaar gescheiden dienden te blijven. Als elke groep zijn eigen leraar had, was dat al luxe.

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen bleef zich met het on-

derwijs bemoeien, in die zin dat zij voor alle vakken schoolboeken drukte en uitgaf. De voorkeur ging uit naar werk van Nederlandse pedagogen, liever dan de gangbare, uit het Duits vertaalde, werken. In 1803 werd voor 't eerst schoolvakantie ingelast. Twee weken in de maand augustus. Dat was bedoeld voor het onderwijzend personeel, maar zonder meester voor de klas was er natuurlijk geen onderwijs, dus ook de kinderen hadden dan vrij.

In 1813 was het afgelopen met de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland van Lodewijk Napoleon. Er kwam in 1814 een

Boven: De schoolplaat en de wandkaart deden hun intrede

Links: Een klaslokaal midden 19de eeuw; een overzichtelijk aantal leerlingen dat voortaan in banken zat

nieuwe Grondwet met ook aandacht voor het onderwijs. De regering verklaarde dat het openbaar onderwijs – ook voor armen – haar een aanhoudende zorg was. Dat bleek uit de vermeerdering van het aantal vakken. In 1815 kwam de schoolplaat in zwang en werden er wandkaarten voor aardrijkskunde ingevoerd.

In 1820 werd voorgeschreven dat in het hele land les werd gegeven in de nieuwe maten en gewichten. Het stadsbestuur van Amsterdam leverde in 1828 aan alle scholen een set maten en gewichten, in 1832 aangevuld met een set tinnen vloeistofmaatbekers.

Tevens werden in 1820 twee zogenaamde Tussenscholen (Letter-

scholen) opgericht waarvoor zich al direct 1300 kinderen aanmeldden. In 1856 waren er ‘al’ vijf Tussenscholen; op de kaart links staan de wijken die op één van deze scholen aangewezen waren. Bijvoorbeeld alles oostelijk van de Oudezijds Voorburgwal, de Jodenbuurt, Plantage en Oostelijke Eilanden ging naar school B. Tussenscholen vroegen een kleine bijdrage in de vorm van ‘schoolgeld’ (f 0,70 per maand). Armenscholen waren en bleven geheel gratis. Dat betekende wel dat ze qua gebouw en onderwijzend personeel altijd achteraan hinkten. Tekort aan schoolmeesters en kwekelingen, tekort aan lesmateriaal, noem maar op.

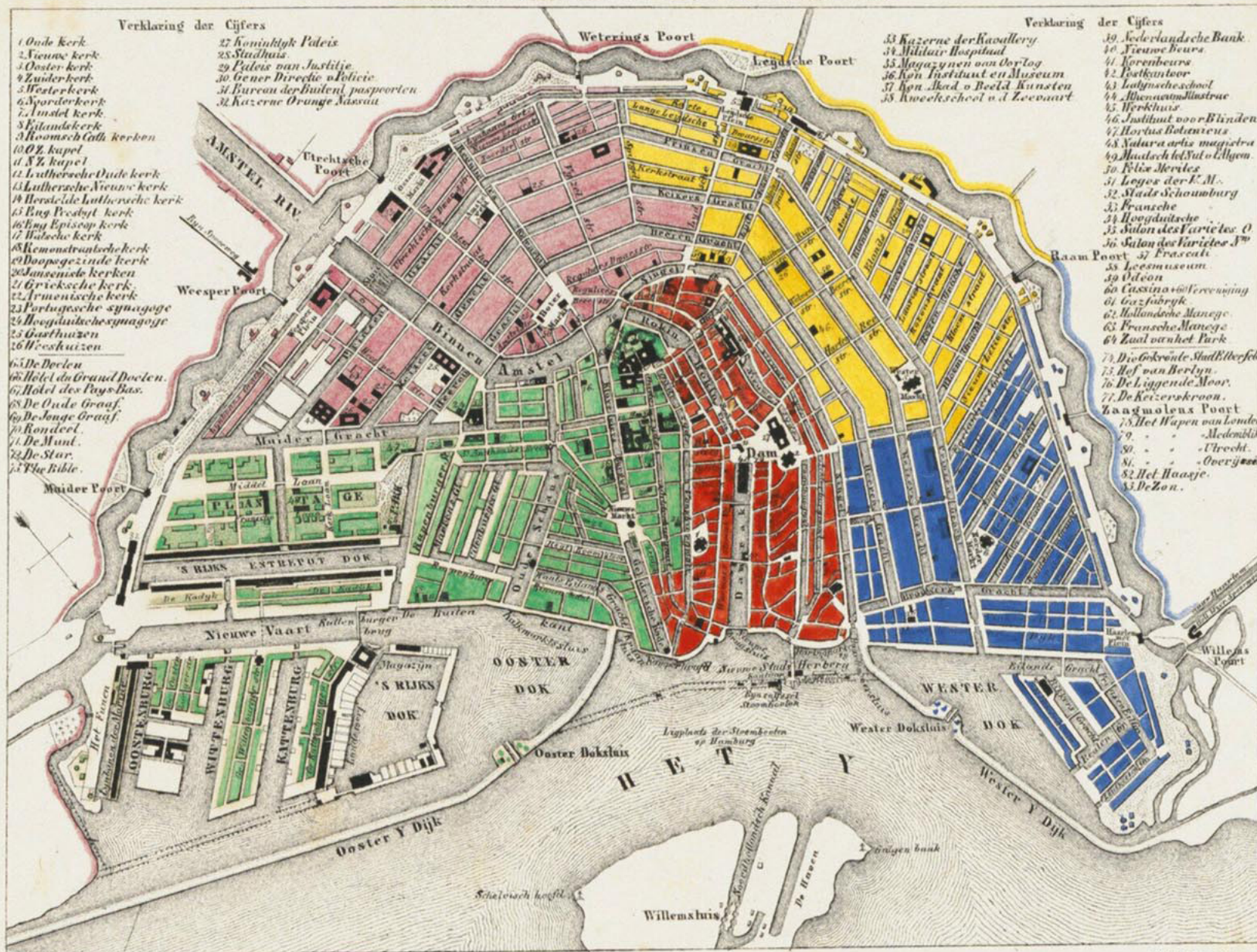
Jan Pieter Heije wist het gymnastiekonderwijs ingevoerd te krijgen. De Gemeenteraad nam in 1854 die beslissing, maar nu moesten er

Boven: Het tiendelig stelsel uitgelegd op een schoolplaat

Rechts: Een klaslokaal van een Tussenschool, in dit geval de St. Vincentiuschool op de Kloveniersburgwal

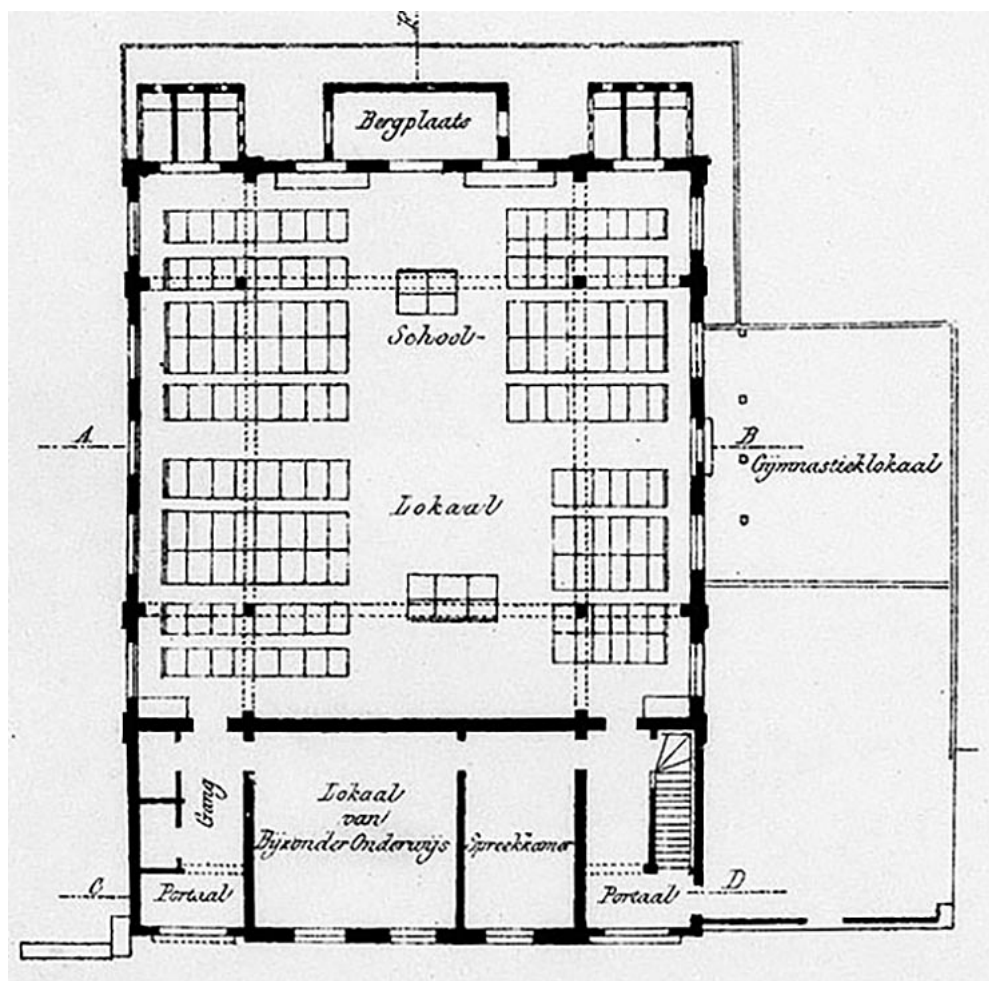
AMSTERDAM

Nieuwe Wijkverdeeling voor de Stads-Susfchenscholen, July 1856.

A B C D E

eerst nog gymnastieklokalen gebouwd worden. Weer was het 't Nut dat pionierswerk verrichtte door een lokaal te bouwen op de Prinsengracht bij de Westerkerk; één lokaal voor de hele stad... voorlopig, waar lesgegeven werd door een gepensioneerde onderofficier van het leger. De eerste bouwtekeningen waarbij het gymnastieklokaal onderdeel van het schoolgebouw uitmaakte, dateren van 1861. Het was een tussenschool met letter D op de Brouwersgracht en

het gymlokaal was op de Lindengracht 10 (foto boven). Het eerste universele ontwerp (Springer) voor een los gymlokaal bij een be-

Boven: De achterkant van een gymnastieklokaal aan de Lindengracht
Links: Bastiaan de Greefs ontwerp voor een tussenschool in de Zandstraat, met gymnastieklokaal en zelfs een onderwijzerswoning

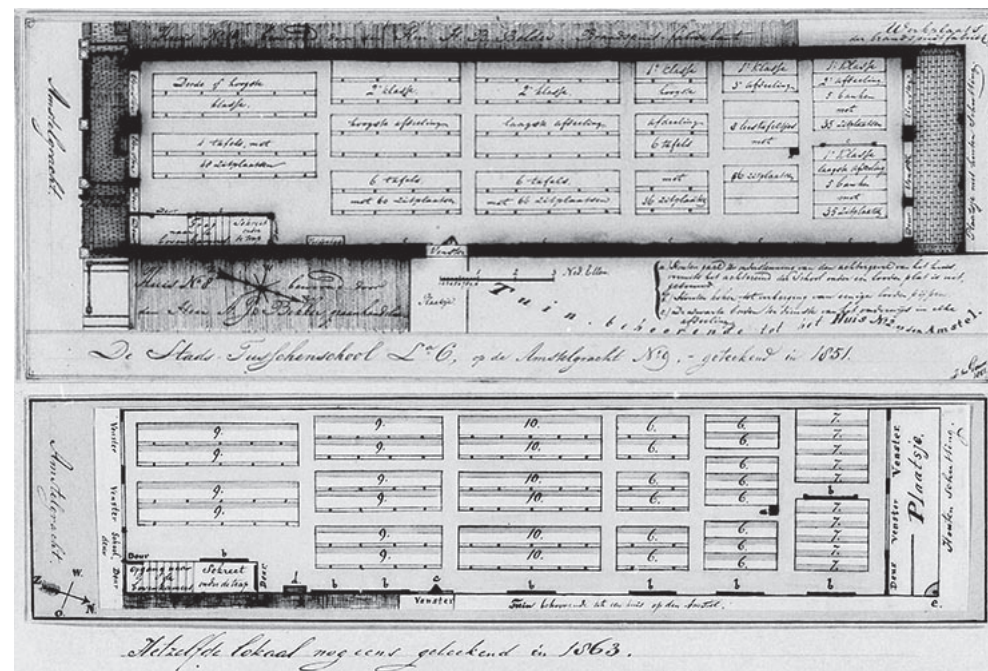
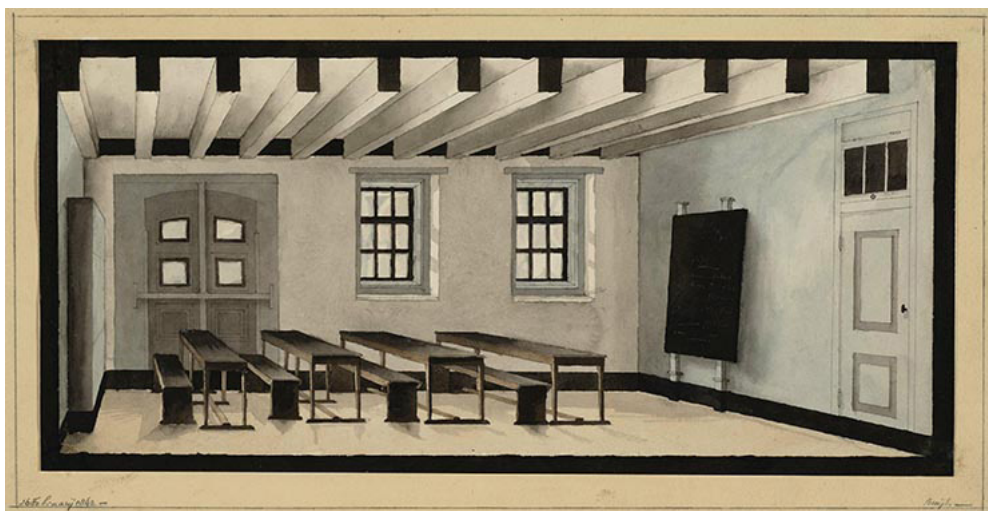
staande armenschool dateert van 1870. De capaciteit van het totale aantal scholen werd een probleem en er ontstonden wachtlijsten. In 1854 waren er 12 Armenscholen met 6300 kinderen en 5 Tussenscholen met 1450 leerlingen. Tegelijkertijd stonden er zo'n 3000 kinderen op een wachtlijst.

Er kwam in 1863 nog een derde schooltype bij, de Burgerschool, het stokpaardje van minister Thorbecke met in het vakkenpakket wis-kunde, exacte vakken en moderne talen. In Amsterdam was in 1830 al een proef met een burgerschool gedaan maar in 1852 weer beëin-digd (tekening links van de school op de Prinsengracht bij de Leidse-kruisstraat). Nu werden de steden verplicht zo'n school op te rich-ten. Om een kunstmatig verschil te houden met het Gymnasium was het verboden de Franse taal te onderwijzen. De eerste HBS werd in 1865 aan de Keizersgracht geopend en door de annexatie van een deel van Nieuwer-Amstel kwam de tweede binnen de stad op het Roelof Hartplein. In dat Franse gat sprongen meteen de particuliere burger-scholen – mogelijk geworden door de grondwetsherziening van 1848 – en die boden wel Frans in hun pakket aan. Zij hadden weer andere problemen, namelijk de financiering. Zij waren volledig op school-geld aangewezen wat tot afhankelijkheid leidde. Ze konden zich geen ferme houding tegenover wangedrag permitteren, want elke leerling was een deel van het inkomen. Particuliere scholen, en dat is dan inclusief lagere scholen, telden in 1852 in totaal 134 stuks met gemid-deld slechts 54 leerlingen per school. Erger was dat van al het onder-wijzend personeel van particuliere scholen slechts 95 de wettelijke bevoegdheid bezaten.

Links: Een tekening van Jan ter Gouw van de Stadsarmenschool op de Prinsen-gracht bij de Leidsekruisstraat. 'Opgericht 1830, afgeschaft 1852' staat er bij.

De grootte van de klassen was een voortdurend probleem. De chroniqueur Jan ter Gouw, zelf 22 jaar onderwijzer geweest, beschreef de situatie op zijn school aan het Amstelgrachtje anno 1851. Die Tussenschool (letter C) telde één lokaal van nog geen 100 m² waar 306 leerlingen een plaats moesten vinden. Er waren geen kapstokken en als het regende zaten de kinderen met hun natte jassen aan in de klas. Ter Gouw woonde die jaren boven de school en klaagde in zijn boek erover dat hij hier zijn gezondheid had verspeeld.

In 1860 brachten twee dokters verslag uit van de omstandigheden op de Armenschoolen. Zij stelden vast dat aan de Haarlemmer Houttuinen een school stond met een lokaal van 87 m² waarin 330 kinderen een plaats moesten zien te vinden en de Armenschool in de Gravenstraat (in het gebouw van de voormalige Latijnse school) telde 400 leerlingen, eveneens in één lokaal. Beide scholen hadden één privaat, buiten de school maar er waren ook scholen met een privaat in de hoek van het lokaal. Verwarming bestond niet (op proef vanaf 1860) en in de Gravenstraat was het zo donker dat dagelijks de olie-

lamp moest branden. Nieuwigheden als gasverlichting en stromend duinwater in het gebouw raakten maar langzaam in zwang. Nog modernere waren ramen die open konden om het klaslokaal te ventileren. Zonwering was helemaal zeldzaam en ging meestal niet verder dan een kalkmengsel dat op de ruiten gesmeerd werd (zoals tuinders met hun kassen wel doen). Een volgend Amsterdams rapport stelde in 1861, als gevolg van de Wet op het Lager Onderwijs

Boven: Onderwijzer Jan ter Gouw tekende zijn school met één groot lokaal van 20,25 meter bij 4,8 meter, goed voor tussen de 300 en 350 leerlingen. Geen binnenplaats en slechts één 'secreet'. Als Ter Gouw het schoolbestuur (Pieter van Eeghen) verbeteringen voorstelde kreeg hij te horen dat hij blij mocht zijn met wat hij had: "dit is een van de betere scholen in de stad".
Links: Deze geïdealiseerde voorstelling steekt schril af tegen de praktijk waar Jan ter Gouw mee te maken had (lees kader pag.16)

Kasten om iets op te ruimen zijn er niet. Achter in de klas is een plank waar boeken en leien geborgen worden. Kapstokken zijn er ook niet; de kinderen houden hun jassen tijdens de les aan, ook als die drijfnat zijn. Als er in 1856 eindelijk kapstokken komen, is dat onder die plank en zitten de leerlingen op de achterste rij met hun rug tegen de soms vier rijen jassen, ook als die drijfnat zijn.

Bij zware regenbuien loopt het klaslokaal onder. Het water komt tegelijk van onder, van voren en van boven. De regenbak onder het lokaal stroomt over en zet de vloer onder water. Onder de deuren komt het water binnen omdat het lokaal lager ligt dan de straat buiten en de drempel is uitgesleten. Van boven komt water binnen uit de overlopende vergaarbak op de eerste verdieping waar de onderwijzerswoning is.

Als na een regenbui de zon weer gaat schijnen wordt de lucht in het lokaal ondragelijk, vooral als het windstil is. Koorts is dan ook de heersende kwaal op deze school. Ikzelf ben er nog geen jaar vrij van geweest. Er is één secreet onder de trap en dat stinkt altijd. Ook toen er een tweede gemaakt werd op het piepkleine binnenplaatsje bleef het secreet bestaan en bleef stinken.

Bij het schoolbestuur is geen gehoor te vinden voor al deze klachten, op de kapstokken na die eindelijk in 1856 aangebracht werden. Een lid van dat bestuur, de heer P. van Eeghen, verzekerde mij in 1845 dat dit lokaal nog "een van de besten was".

Aldus in 1863 Jan ter Gouw, die 22 jaar in dit lokaal werkte.

van 1857, het onacceptabele aantal leerlingen per klas aan de kaak. Tevens drong men erop aan om op zoek te gaan naar grotere locaties, bijvoorbeeld leegstaande fabrieken. Alle stadsscholen waren volgens het rapport beneden de maat, alleen die in gestichten, zoals de weeshuizen, konden ermee door.

Rechts: In 1876 werd op de Schans (nu Marnixstraat) een gecombineerde Arment-school en Tussenschool gebouwd, met een gymnastieklokaal. Op de foto is er al een extra verdieping opgezet die in de eerste bouw ontbrak.

Gevolg van het onderzoek was het ontslag van het voltallig college van curatoren der Stads Armenscholen en B&W nam in 1862 het bestuur daarvan over. Vanaf dat moment was de financiering eenvoudiger, werd er gestart met de bouw van nieuwe scholen en de regulering van het maximale aantal leerlingen per schoolmeester. Zodra het aantal te groot werd (aanvankelijk lag de grens bij 70) moest er een kwekeling bij. In 1867 verscheen de eerste vrouwelijke kwekeling op een school. In 1871 werkten in totaal 155 kwekelingen op de Stadsscholen. B&W oefende nu ook toezicht uit op particuliere scholen.

In dit kader werd in 1876 geschiedenis geschreven. Op de Schans bij de Rozengracht werd een Arment-school gebouwd. Deze school had zeven lokalen, voor elk leerjaar één. Later werd die met een verdieping verhoogd en ging ook een zevende Tussenschool herbergen.

In datzelfde jaar 1876 spanden schoolhoofden en onderwijzers zich in om B&W te bewegen de discriminerende term Armenschool af te schaffen. Daarvoor moest het eerst 1880 worden, voor het openbare onderwijs in Amsterdam een belangrijk jaartal, omdat toen een Gemeentelijke Verordening van kracht werd, als gevolg van de vernieuwde Wet op het Lager Onderwijs van 1878.

Vanaf 1880 werden strikte eisen gesteld aan gebouwen, klassen en aantal leerkrachten. Nieuw was dat gemeenten voor het handhaven van deze normering subsidie van het Rijk konden krijgen. De kosteloze Armenscholen heetten voortaan Scholen der Eerste Klasse, Tussenscholen werden Scholen der Tweede Klasse en de Burgerscholen werden verdeeld over Derde en Vierde Klasse. Ook nieuw was dat er geen aantallen meer genoemd werden. Amster-

dam groeide bijzonder snel en er waren steeds meer scholen nodig. Het aantal ervan groeide mee met de stad. Nieuw waren ook de leeftijdsgrenzen voor de leerlingen, in principe van 6 t/m 12 jaar, alhoewel in de lagere klassen een extra lokaal gecreëerd werd voor vijfjarigen als voorbereiding op het lager onderwijs, een soort voorloper van de kleuterschool en vervanging van de vele bewaarscholen.

Tot de doorbraak van de socialistische stromingen in het gemeentebestuur had de kerk stilzwijgend een dikke vinger in de pap op de stadsscholen. Er werden geen bijbel-lessen gegeven maar conform het geloof van de schoolmeester werden wel de populaire bijbel-verhalen in de klas verteld. Ook zedenleer, christelijke waarden en normen en kwaliteiten als vlijt maakten onderdeel uit van de lesstof. Dit werd met elke volgende Gemeentelijke Verordening scherper gedefinieerd tot er geen plaats meer voor was en dat naar het bijzonder onderwijs overgeheveld werd. De overheid, zeker de stedelijke, was van mening dat elk kind neutraal onderwijs verdiende. De confessionelen weerden zich duchtig.

Links: Spotprent op de 'Schoolstrijd'. Pastoor en dominee proberen eendrachtig de openbare school te slopen en uit onverwachte hoek schiet de rabbijn te hulp

Vanaf 1880

Het onderwijs in Amsterdam werd door een aantal Gemeentelijke Verordeningen bijgestuurd om de problemen in de stad te pareren, soms afwijkend van de rest van Nederland. Afgezien van de wijzigingen die op de Wet op het Lager Onderwijs van 1878 volgden, zien we in de ontwerpen voor scholen kleine lokaaltjes voor Bijzonder Onderwijs gereserveerd worden (zie plattegrond pag.13). Na de opening van de 28ste school der Eerste Klasse waren alle wachtlijsten opgelost.

In 1902 volgde nog een verordening waarbij het maximaal aantal leerlingen per school en per klas werd vastgesteld. De scholen der

Eerste Klasse telden nu zes leerjaren tot de maximumleeftijd van 14 jaar. Scholen der Tweede en Derde Klasse kregen vervolklassen ter voorbereiding op hoger onderwijs, met onderwijs in vreemde talen en algemene geschiedenis. Het begrip schoolmeester werd ingewisseld voor de term ‘onderwijzer’.

In 1907 werd gebroken met de standsverschillen in het onderwijs. De scholen van Eerste en Tweede Klasse werden per 1 januari 1908 samengevoegd tot scholen voor Gewoon Lager Onderwijs (GLO). De hogere klassen (3 en 4) vormden samen het Uitgebreid Lager Onderwijs (ULO). Sommige scholen werden voor deze nieuwe schoolvorm ingericht en ook werden er ULO-scholen gebouwd. De particuliere scholen, meestal confessionele, volgden deze voorbeelden. Zij voorzagen in zeven leerjaren. De voorbereidende leerjaren op scholen van de vroegere Eerste en Tweede Klasse vervielen in het GLO.

Op de GLO-scholen werd voortaan schoolgeld geheven naar het inkomen van de ouders, te beginnen in 1908 met een schaal van f0,06 tot f0,20 per week. Er was nu budget voor onderwijs; schoolgebouwen verbeterden, alsook het salaris van de onderwijzers en het aantal van hen nam toe. De rol van kwekelingen (foto links uit 1903) in het onderwijs werd teruggedrukt, dit alles voor een betere kwaliteit van het onderwijs.

Wij weten allemaal dat ‘het onderwijs’ ook na deze wijziging niet stilstond. De belangrijkste verandering was de herziening van de onderwijswet door minister Cals, toen MAVO, HAVO en VWO werden ingevoerd. Maar dat is nog geen geschiedenis...

Stads-Bank van Lening

door Adrie de Koning

Stads-Bank van Lening *door Adrie de Koning*

Adrie de Koning was jarenlang vanuit het stadhuis betrokken bij de Stads-Bank van Lening [red.]

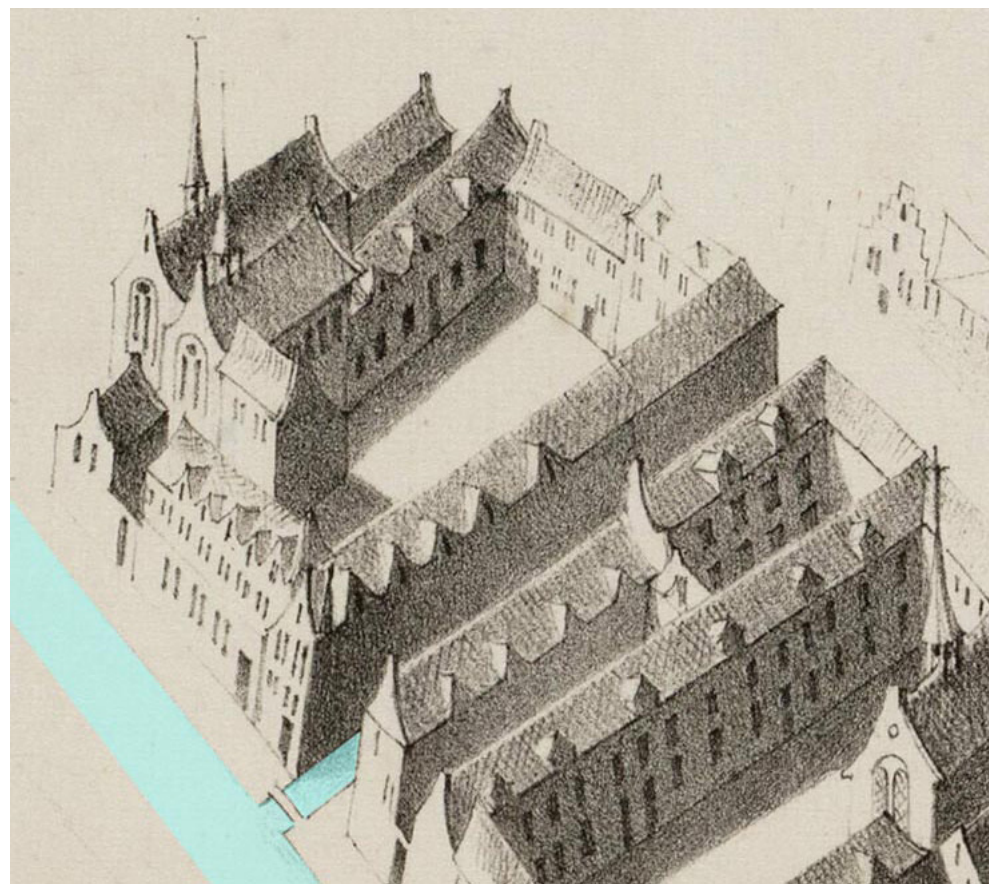
Tussen de Nes en de Oudezijds Voorburgwal bevindt zich de Enge Lombardsteeg. Deze steeg dankt zijn naam aan de aldaar sinds 1614 gevestigde Bank van Lening. Een historische instelling in een historisch pand, waar ik graag iets meer over vertel. Achtereenvolgens komen aan de orde: het gebouwencomplex, het ontstaan van de Bank van Lening en de naamgeving, een bijzondere werknemer en de huidige situatie. De afbeeldingen bij dit artikel komen uit de omvangrijke collectie beeldmateriaal over de Stads-Bank van Lening van het Stadsarchief Amsterdam.

Het gebouwencomplex

Het complex wordt gevormd door de panden Oudezijds Voorburgwal 300 en 302, de Enge Lombardsteeg en Nes 57 en 57a.

Op een gedeelte van deze plek stond sinds het midden van de 14^e eeuw het Sint Maria Magdalenaklooster (afbeelding rechts). Dit klooster grensde aan de noordzijde aan een water, het Spui (niet te verwarren met het Spui zoals we dat nu nog kennen), dat in 1550 werd gedempt. De grond kwam in het bezit van de Huiszittenmeesters die er een turfpakhuis lieten bouwen ten behoeve van het uitdelen van turf aan de armen. Het werd een gebouw met een zwaar houtskelet om het gewicht van de veelal natte turf te dragen. Een steen aan de Oudezijds Voorburgwal herinnert nog aan het ontstaan van het gebouw. De tekst luidt: “Int jaer o^s heren 1550”.

Het klooster werd in 1597 opgeheven. In 1614 kreeg het gebouw de bestemming Bank van Lening. In de gevel aan de Oudezijds Voor-

burgwal werd een gevelsteen aangebracht met de tekst: “Anno 1614, 29 April, geschiede hier de eerste beleninghe” (afb. p.22 rechts-onder). Deze gevelsteen werd later naar de Nes verplaatst. In 1616 werd het complex uitgebreid met een nieuw, stenen gebouw op de plaats van de oude oostelijke kloostervleugel.

Boven: Het Sint Maria Magdalenaklooster werd gesticht tussen 1406 en 1411. Het was gesitueerd aan een sloot tussen burgwal en Rokin; opt Spoeygen. Na demping in 1550 werd dit een steeg, de latere Enge Lombardsteeg. De gedempte strook grond werd gekocht door de Huiszittenmeesters van de Oude Zijde, die daarop een turfpakhuis bouwden, tegen de noordvleugel van het v.m. klooster.

Boven de zij-ingang in de Enge Lombardsteeg – gebouwd door Hendrick de Keyser – staat de tekst “Tot behulp voor den noodt druftigen is hier gestelt, DE BANCK VAN LEENINGE voor een cleyn gelt” (afb. rechts). Boven de ingang aan de Oudezijds Voorburgwal (p.22) bevindt zijn een

gedicht van Balthasar Huydecoper met de tekst:

Hebt gy noch geld, noch goed, ga deze deur voorby
Hebt gy het laatste en mist gy ‘t eerste, kom by my
Geef pand, ik geef u geld, waarom zoude ik u borgen
Of is ‘t niet genoeg, dat gy van het mynen teert.
Maar eyst gy u pand terug, zo dient ge in tyds te zorgen
Dat my myn hoofdsom, met de rente wederkeert.
Zo help ik u en my, en toon aan de onderzoekers
Van myn geheymen, ‘t graf der eervergeeten woekers.

De laatste regel is misschien wat cryptisch, maar dit zal verderop duidelijk worden.

De veilingzaal (foto p.23), waar regelmatig niet tijdig teruggehaalde goederen werden geveild, werd in 1894 in de Nes gebouwd op de plek waar zich tot dan de directeurswoning bevond.

In 1980 vond een grote restauratie van het gebouw inclusief hout-skelet plaats. Maar begin deze eeuw bleek de bonte knaagkever zich op desastreuze wijze in het gebouw genesteld te hebben, waardoor er wederom flinke restauratiewerkzaamheden noodzakelijk waren, die in 2008 waren afgerond.

Links: De sluitsteen met jaartal 1616 in de nieuwbouw

Onder: H.P.Schouten tekende de ingang in de Enge Lombardsteeg 4, een schepping van Hendrick de Keyser (zie detail p.22 rechtsboven)

- Linksboven: Ingang Oudezijds Voorburgwal, gedicht van Balthasar Huydecoper
 Linksonder: Steen boven souterrain Oudezijds Voorburgwal. Op de prent van H.P. Schouten (op de omslag) zit de steen uit 1550 in het rechtse pand en de sluitsteen met het jaartal 1616 in de nieuwbouw links daarvan
 Rechtsboven: Beeldhouwwerk boven ingang Enge Lombardsteeg 4 / foto ACHV
 Rechtsonder: Gevelsteen zijde Oudezijds Voorburgwal.

Ontstaan Bank van Lening

In de 14^e en 15^e eeuw trokken Italiaanse bankiers, afkomstig uit Lombardië, naar het noorden om aldaar aan behoeftigen geld te gaan verstrekken. Deze geldverstrekking geschiedde tegen onderpand. Na de beleenperiode, ook wel staantijd genoemd, kon men zijn onderpand terughalen door het betalen van de oorspronkelijke beleensom met rente. Het rentebedrag was zeer aanzienlijk en werd dan ook bestempeld als woekerrente. Deze woekerrente was een doorn in het oog van de vroedschap, het stadsbestuur, dat daarom besloot zelf te gaan optreden als geldschieter tegen onderpand (de eervergeten woeker moest begraven worden). Burgers konden er goederen in bewaring geven in ruil voor contant geld; de goederen

konden later teruggekocht worden tegen een relatief geringe rente. En dit gebeurt dus al ruim 400 jaar zo.

De Bank heeft in de loop der tijd verschillende namen gekend. Aanvankelijk was het de Bank van Leeninge, maar in de volksmond was de naam Lommerd, genoemd naar de Lombarden, reeds ingeburgerd. Omdat men er niet altijd openlijk voor uit wilde komen dat men een bezoek aan de Bank ging brengen, werd vaak gezegd: “Ik ben even naar Ome Jan”. Ome Jan is in de Amsterdamse volksmond nog altijd synoniem voor de kredietbank.

In de 20^e eeuw werd nog enige tijd de naam Stadskredietbank voor roerende zaken gehanteerd, maar uiteindelijk keerde de oorspronkelijke naam weer terug: Stads-Bank van Lening.

Overigens kennen we in België de naam Berg van Barmhartigheid voor een vergelijkbare instelling.

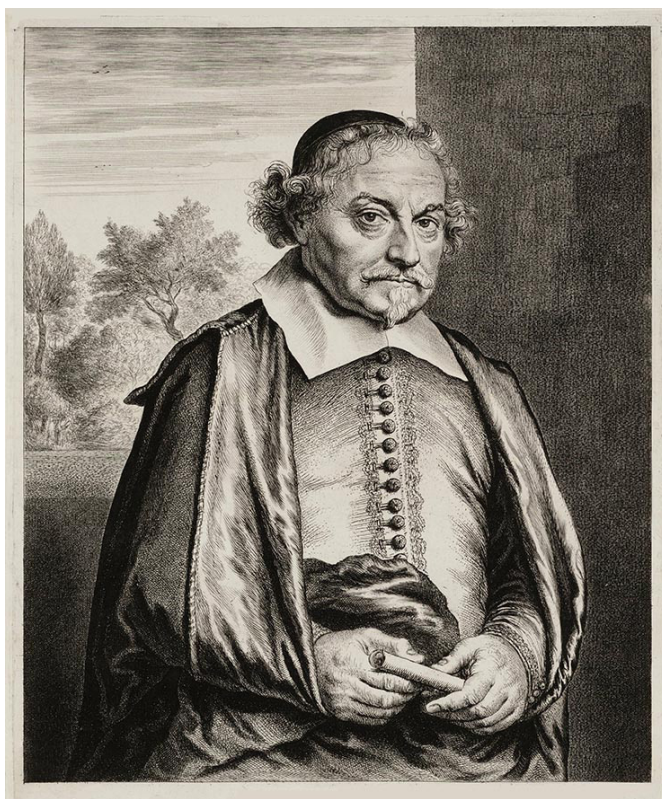

Boven: Het interieur van de Zilverkamer op een foto uit het begin van de 20ste eeuw
Rechts: De Hulpbank van Lening op de Recht Boomssloot in diezelfde tijd

In 1860 werden naast de hoofdvestiging de eerste hulpbanken geopend. In 1875 waren er 9 banken. In 1891 12 banken en in 1911 13 banken. In 1929 waren er nog 10 hulpbanken en in 1936 waren er nog maar 6 banken. In dat jaar sloot bijvoorbeeld de hulpbank aan de Recht Boomssloot 5. Deze had in 1901 twee ongeschikt geworden vestigingen van de bank in de Barndesteeg en Rapenburgerstraat vervangen.

De Bank heeft naast de hoofdbank aan de Nes nu alleen nog filialen in winkelcentrum Amsterdamse Poort (Bijlmerplein) en aan het Osdorpplein.

Een bijzondere werknemer

De schrijver/dichter Joost van den Vondel (1587-1679) kwam in 1658 in dienst van de Bank. De in Keulen geboren Vondel woonde vanaf 1597 in Amsterdam. Daar bestierde zijn moeder in de Warmoesstraat een zijdehandel, die later door Joost werd overgenomen. Zijn hart lag echter meer bij het schrijven en daar wilde hij zich geheel aan wijden. Op een gegeven moment droeg hij de handel over aan zijn zoon, maar dat werd geen succes. De zaak ging fail-

Boven: Portret van Joost van den Vondel op 63-jarige leeftijd door Jan Lievens
Rechts: Op de prent van L.W.R. Wenckebach de achtergevels in de Nes

op 81-jarige leeftijd met emeritaat met behoud van zijn loon. Daar zou hij nog ruim 10 jaar van genieten.

Huidige situatie

De Bank van Lening vervult nog steeds een functie bij het oplossen van financiële behoeften. In de loop der tijd is er wel het een en ander veranderd in de belening, hoewel het principe van belening tegen onderpand onveranderd is gebleven. Maar het is niet meer zo dat de moeders op maandag het zondagse pak van vader komen belenen, om het op vrijdag of zaterdag, als vader zijn loon had gebeurd, weer te lossen, zoals het ophalen tegen betaling van de beleensom en rente wordt genoemd. Ook hangen de zolders niet meer de hele zomer vol met beleende bontjassen en worden gebruiksgoederen niet meer beleend.

Door deze ontwikkeling waren de grote opslagruimten niet meer nodig en konden deze in het begin van deze eeuw, toen er toch restauratiewerkzaamheden noodzakelijk waren, omgebouwd worden tot kantoorruimten voor het Verzekeringsbedrijf van de Gemeente en de Dienst Onderzoek, Informatie en Statistiek. Hoewel er de laatste jaren sprake is van enigszins teruglopend gebruik van de Bank, floreert deze nog altijd, hetgeen blijkt uit het feit dat er eind

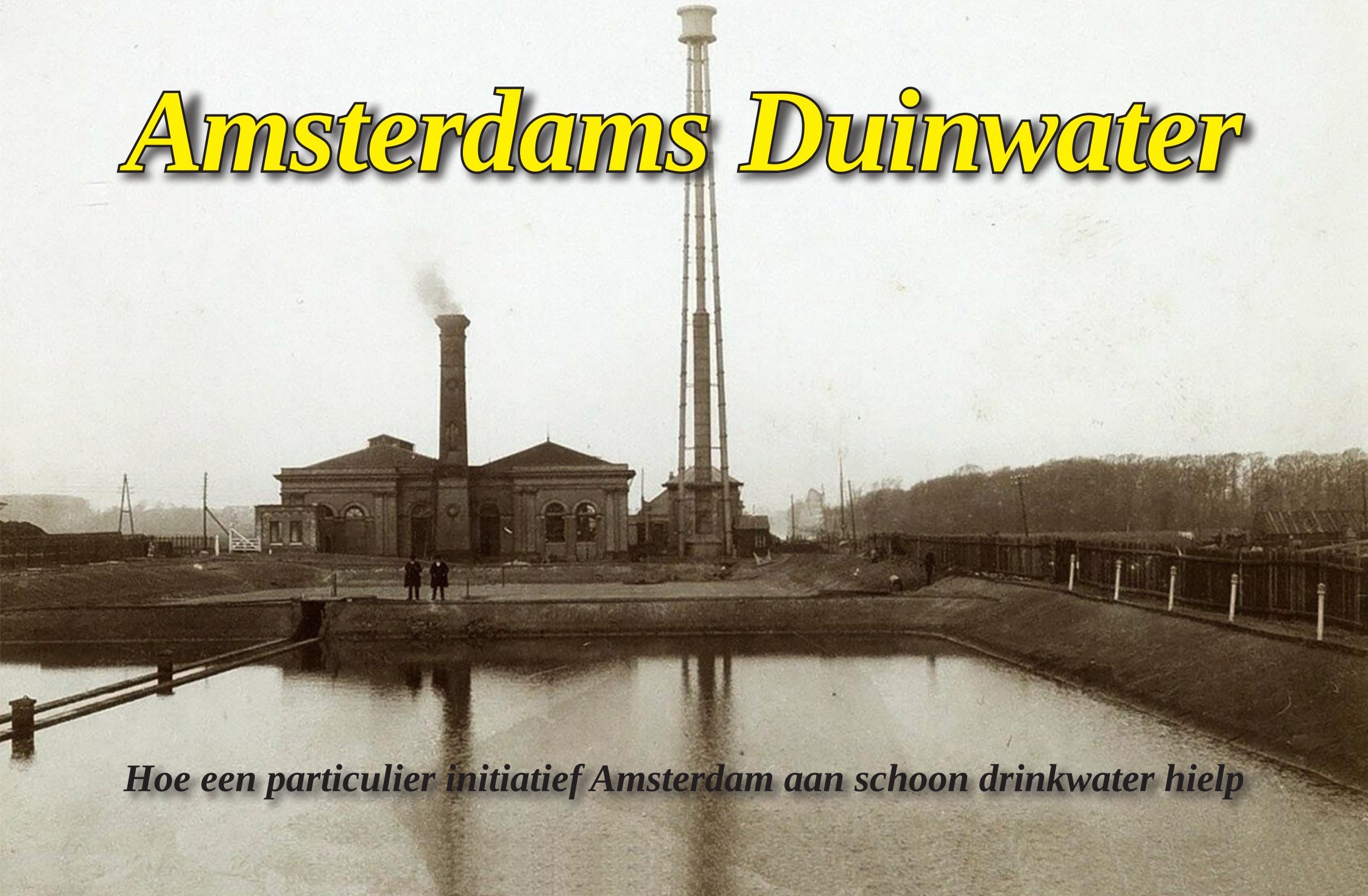
liet en Joost bleef met schulden achter. Het stadsbestuur schoot hem te hulp door hem een goedbetaalde baan als boekhouder bij de Bank van Lening aan te bieden. Daar hield hij de beleenregisters bij. Na 10 jaar mocht Joost

2021 een bedrag van 54 miljoen euro aan uitstaande beleensommen was. Het aantal klanten in dat jaar was ongeveer 23.000.

Bronnen: website Stadsherstel, Jaarverslag Stads-Bank van Lening, uitgave Commissie Heemkennis

Amsterdams Duinwater

Hoe een particulier initiatief Amsterdam aan schoon drinkwater hielp

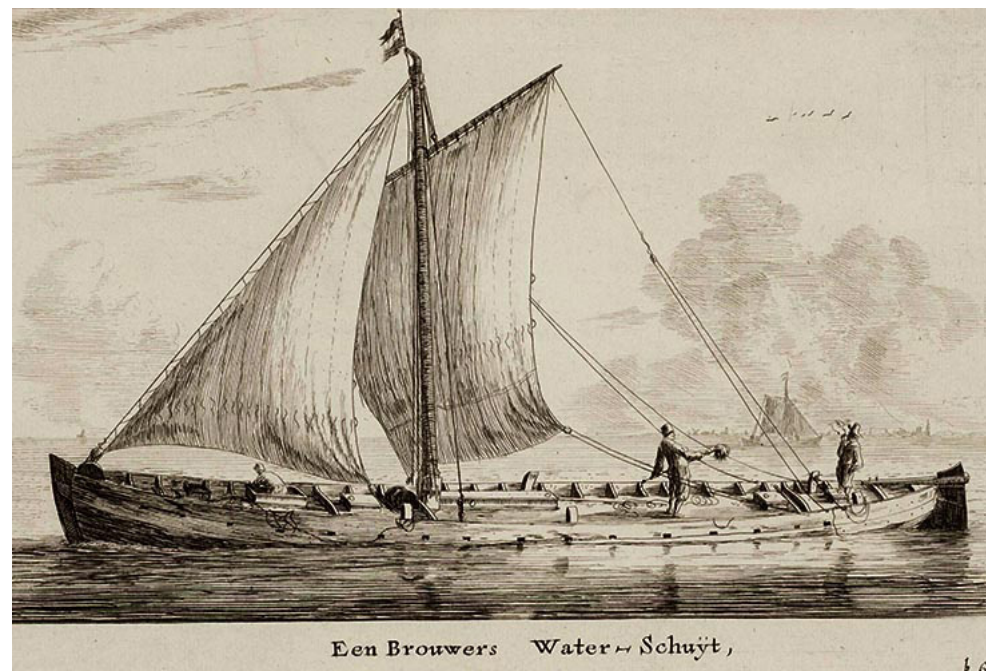
Heeft u zich weleens afgevraagd waarom een schrijver als Jacob van Lennep zich zo druk maakte over een duinwaterleiding naar Amsterdam? En waarom niet van de Vecht of een andere bron met helder water? Wel..., simpel omdat de familie een stuk grond bezat bij Woestduin in de Kennemerduinen en hij daar de geneugten van een helder en smake-lijk zo uit een duinkom geschept glas water elke dag ter beschikking had. Terug in Amsterdam dagdroomde hij en zijn echtgenote wel over dat frisse water, terwijl ze het daar moesten doen met de beperkte hoeveelheid die zij uit Woestduin meegebracht hadden. Als dat water toch eens naar Amsterdam getransporteerd kon worden...! Zijn lapje grond is de bakermat voor de duinwaterleiding. Hij verkocht het voor een habbekrats aan de Amsterdamsche Duinwaterleiding Maatschappij om er de eerste vergaarkom te graven: de Oranjekom.

Hij was zeker niet de eerste met dit idee maar toevallig wel degene die het in daden wist om te zetten.

Eerst even wat voorafging...

Door aanhoudende stormen in de 14de en 15de eeuw waren de zee-gaten uitgesleten en stroomde er rijkelijk zeewater in het Almere, waarvan het water steeds brakker werd en het tenslotte veranderde in de zoute Zuiderzee. Steeds verder landinwaarts werd al het binnenwater brak en ondrinkbaar, inclusief het Amsterdamse stadswater. Nog begin 16de eeuw, in 1507, leert een

proces tegen zekere Floertgen en Vriesgen dat zij beboet werden omdat ze het stadswater hadden verontreinigd waar de stadsgenoten hun voedsel in moesten koken (*“dair de poirteren ende ingeseten heur spise vuytcoecken”*). Het werd pas echt pijnlijk toen de landsadvocaat Van der Goes keizer Karel V, op bezoek in de Nederlanden, afraadde om Amsterdam te bezoeken *“om te behoeden die gesontheit van Syne Majesteyt ende den geenen die hem volgen ende water drincken willen, ‘t welk t’Amsterdam nyet en doecht, ende veel sieck, ja den doet drincken souden mogen”*.

Inmiddels zwom er haring in ‘t IJ en stroomde dat zoute water elke nacht door de grachten om die te spoelen. De eerste noodmaatregel

Boven: Eeuwenlang werd drinkwater met waterschuiten aangevoerd, meestal voor de ontelbare brouwerijen die schoon water nodig hadden voor hun bier

Links: Portret van Jacob van Lennep (1802-1868) door J.C. van Rossum

werd in gang gezet door de gezamenlijke bierbrouwers en bestond uit het onderhouden van zgn. waterschuiten of waterhaalders, schepen die een grote hoeveelheid schoon water uit de Haarlemmermeer ophaalden dat in tanks in de brouwerij werd opgeslagen. Het stadsbestuur en particulieren sloten zich bij de brouwers aan en verkochten het opgehaalde water per emmer of pompten het over in waterkelders. Maar ook de Haarlemmermeer werd brak en men week uit naar de Vecht, waar ze echter gedwongen werden het water steeds

Boven: De waterhaler (voorgond) pompte zijn vracht over in de diverse waterschuiten in de stad. Vandaaruit werd het drinkwater per emmer verkocht. Rechts: In Utrecht was een openbare pomp waar bruikbaar drinkwater te krijgen was en dat in kruiken naar Amsterdam vervoerd en verkocht werd

verder stroomopwaarts in te nemen. Zo sukkelde men de 19de eeuw in en een oplossing liet op zich wachten.

Die oplossing diende zich in meerdere plannen aan; het goede water diende via een pijpleiding naar de afnemer gebracht te worden. Plannen genoeg, al vanaf begin 17de eeuw, maar geen investeerder die zich ervoor leende die leiding aan te leggen. Niemand geloofde dat je inwoners van een zo waterrijk land kon bewegen om voor water te betalen. Intussen bleek de oorzaak van een geheimzinnige vergiftiging – waardoor doden te betreuren vielen – het lood van dakgoten en regenpijpen te zijn, waarmee regenwater voor huishoudelijk gebruik opgevangen werd. Ook voortschrijdende inzichten over hygiëne drongen aan op een oplossing...

In de 19de eeuw werd vers water in kruiken aangevoerd uit verre streken, o.a. uit de openbare pomp op de Mariaplaats in Utrecht (foto rechts) en van

uit Duitsland werd mineraalwater ingevoerd. Dit alles was uiteraard alleen betaalbaar voor de rijkere stadsgenoten.

In 1847 leverde een gepensioneerd genieofficier een plan in om duinwater uit de buurt van Haarlem naar Amsterdam te vervoeren via een pijpleiding. Spot en

hoon was 's mans loon, maar niet van de kant van Jacob van Lennep, die contact opnam en zich het plan liet uitleggen. Samen met de Engelse ingenieur Cocker bezocht hij in 1849 Londen om een kijkje te nemen bij een proef met een waterleiding. Cocker bevestigde dat het vervoeren van duinwater door een pijpleiding naar Amsterdam wel degelijk haalbaar was. Niet bovengronds (fraudegevoelig en bron van vervuiling) maar ondergronds. Amsterdam had tot de gemeentegrens van Haarlem zijn (bestrade) Haarlemmerweg en daar zou de leiding onder gelegd kunnen worden.

Nu nog een bruikbare bron van duinwater vinden en daar kwam Van Lennep's lapje grond Mariënduin in Woestduin/Bloemendaal weer in beeld. Hier moest een grote kom uitgegraven worden met op de oever een door een stoommachine aangedreven pomp die het

water in de leiding perste. De foto laat zien hoe die Oranjekom er begin 20ste eeuw uitzag. In 1850 verscheen een brochure van de hand van Van Lennep, waarin hij de technische details uiteenzette en investeerders opriep deel te nemen aan het project. Nu werd ook Van Lennep belachelijk gemaakt, zelfs door het stadsbestuur dat zijn plan onbekookt noemde. Zoiets kon alleen aan het brein van een dichter ontspruiten. De financiering kwam uiteindelijk tot stand met behulp van Engelse investeerders die zich ook de uitvoering (en de winst) toe-eigenden.

Koning Willem III stemde op 19 juni 1851 in met de oprichting van de Duinwater Maatschappij met als eerste directeur Jacob van Lennep en als eerste commissaris de Engelse financier en advocaat Arthur Adams. De toen elfjarige kroonprins Willem (1840-1879), zette op 11 november 1851 de eerste spade in de grond voor het graven van de Oranjekom. In Leiduin, aan de Leidsevaart, stond nog een pompstation waar de eigenlijke pijpleiding naar Amsterdam begon (foto omslag).

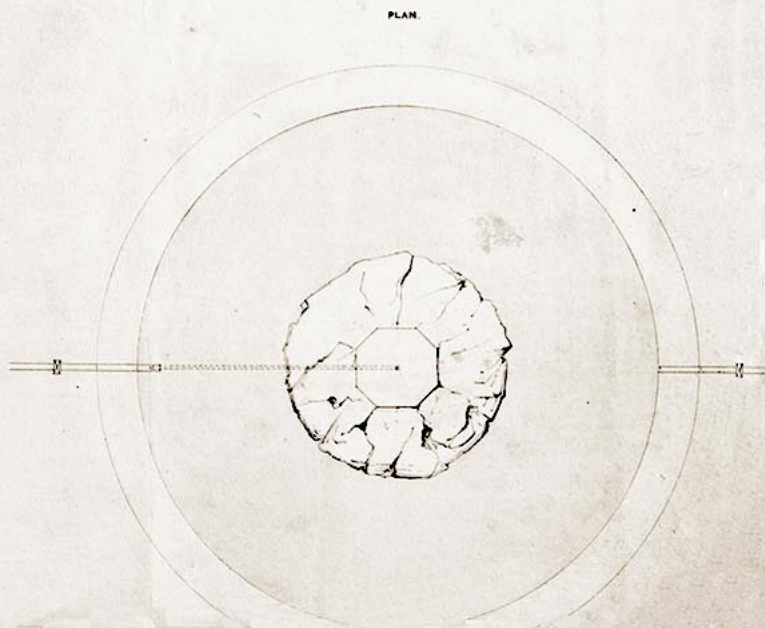
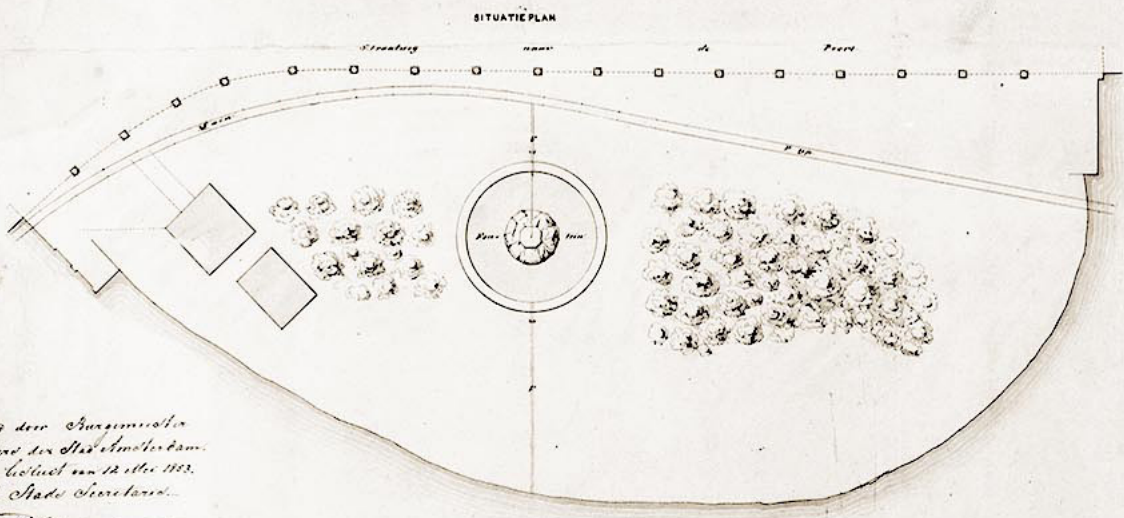
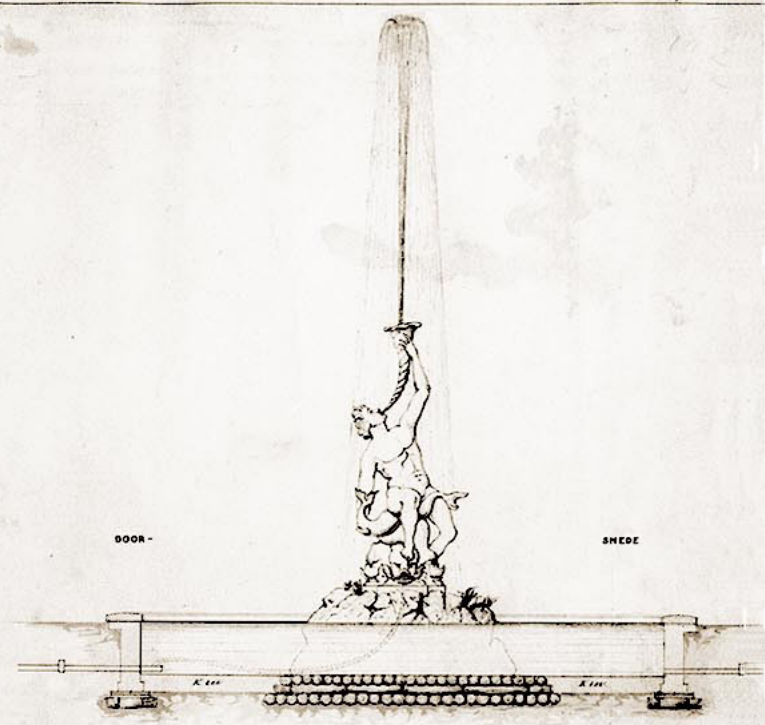
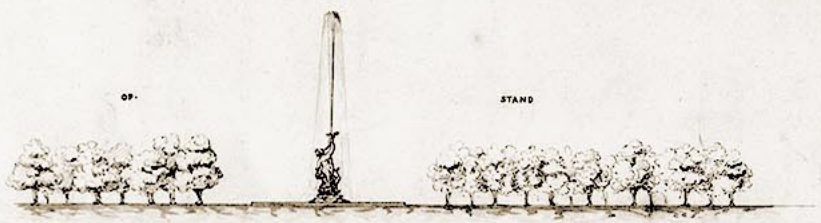

Boven: David Jacob van Lennep (1774-1853), vader van Jacob van Lennep

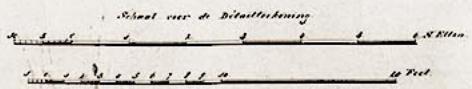
Links: Landgoed Mariënduin in Woestduin nabij Bloemendaal, eigendom van David

DUINWATER MAATSCHAPPIJ

PROJECT VOOR EENE FONTEIN BUITEN DE WILLEMSPOORT TE AMSTERDAM.

*Goedgekeurd door de Burgemeester
en Wethouders der Stads Gemeente van Amsterdam.
Bekend bij besluit van 12 Mei 1883.
R. Stads Secretaris.*

In 1853 stroomde vers duinwater naar het eerste tappunt in de stad. Tussen alle mislukte plannen schittert dat van Jacob van Lennep als een van een visionair. Zonder zijn waterleiding waren tijdens de cholera-epidemie van 1866 duizenden stadsgenoten extra omgekomen. De Jordaan kreeg voorrang bij de aanleg van het leidingenstelsel omdat dit de meest kwetsbare buurt in de stad was.

Eerst even de puntjes op de 'i'. Het landgoed Mariënduin nabij Woestduin was geen eigendom van Jacob van Lennep (1802-1868), maar van zijn vader David Jacob van Lennep (1774-1853; tekening p.30). Jacob overreedde zijn vader in 1850 om een deel van het landgoed

Boven: De Oranjekom in werking

Rechts: Het oppompen van water uit de Oranjekom om te transporteren naar het bassin aan de Leidsevaart

aan de duinwater-maatschappij te 'verkopen' om een begin te kunnen maken. Het hele duinwaterplan was ook niet Jacob's plan maar van gepensioneerd genieofficier Vaillant, maar Van Lennep heeft dat met zijn inzet en ruime kennissenkring op de rails gekregen en gehouden. Bijvoorbeeld door naar financiers buiten Nederland te zoeken toen er nauwelijks Nederlanders geïnteresseerd bleken in de plannen. Van Lennep was het boegbeeld dat de onderneming een gezicht moest geven... net als bij Sarphati en de eerste broodfabriek van Nederland...

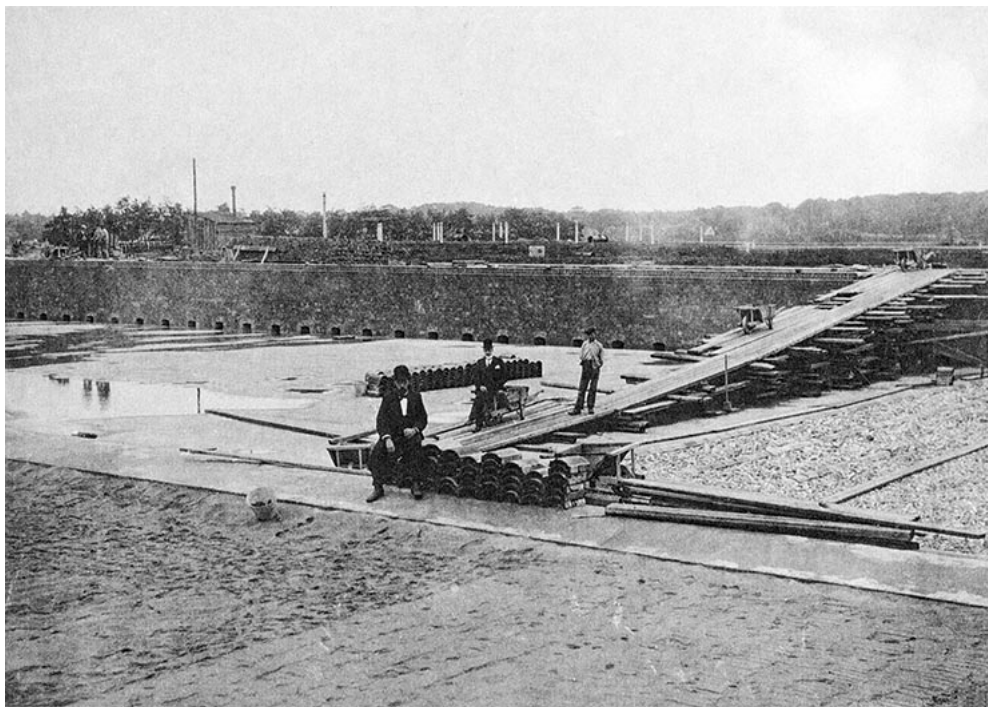
"Op Dingsdag 11 November is in de duinen boven Haarlem eene Comedie gespeeld, getiteld 'Mozes op Woestduin'." Een krantenbericht uit die dagen maakt opnieuw de hele onderneming belachelijk. De 11-jarige kroonprins als marionet van gouverneur De Casem-

broot en ‘Mozes’ van Lennep die aan de touwtjes trokken met in een bijrol ingenieur Cocker die met een echte schop klaarstond om meteen met graven te beginnen. Graven naar water! Hoe zot wilde je het hebben?

De journalist had zijn huiswerk beter moeten doen. Om de Oranjekom te vullen hoefde men niets te doen, dat ging vanzelf. Je hoeft niet te graven naar duinwater; het is kwelwater en dat komt spontaan naar de oppervlakte. Haarlem transporteerde al jaren duinwater in vaten van de Brouwerskom naar de stad. De Oranjekom werd gegraven als een vergaarbekken van waaruit het getransporteerd werd naar een bassin bij het pompstation bij Leiduin waar de leiding naar Amsterdam begon.

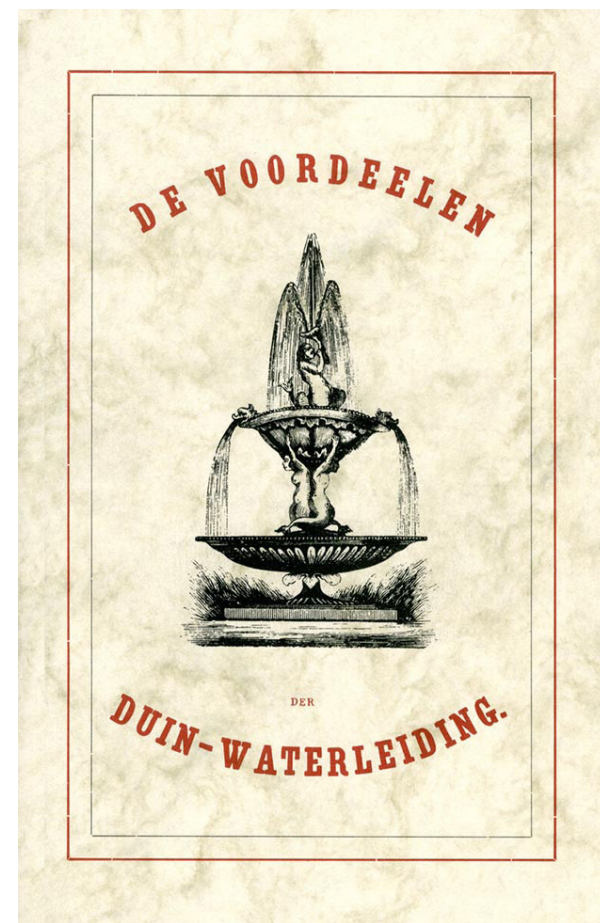
Wat een prima werkgelegenheidsproject had kunnen worden, werd

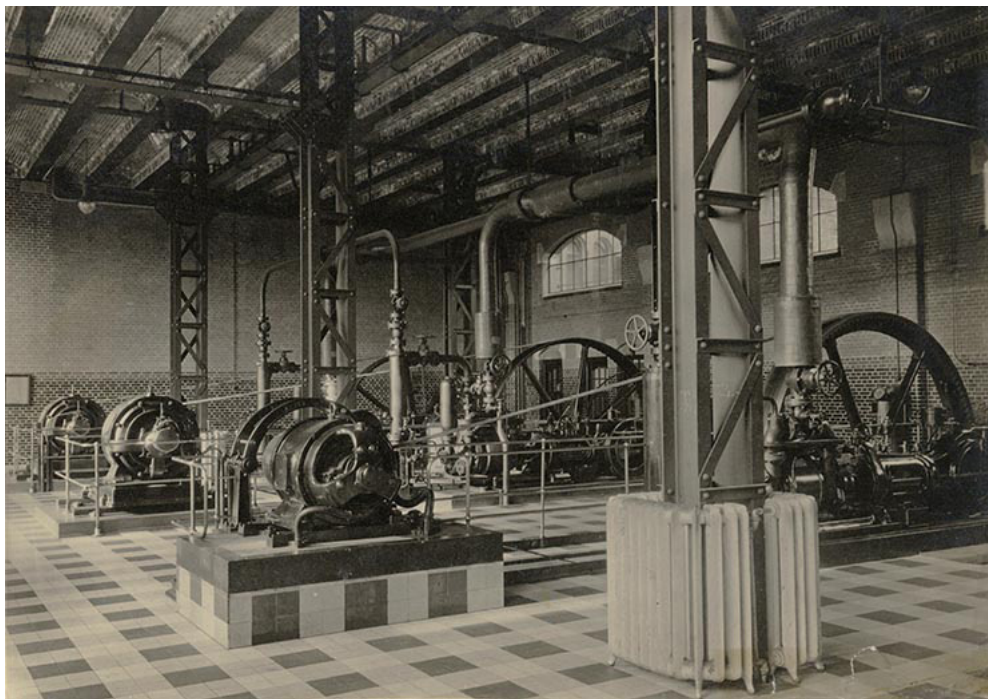
helemaal door de Engelsen gekaapt. Duizenden gietijzeren buizen, stoommachines en alle andere benodigheden werden uit Engeland geïmporteerd en zelfs het personeel voor de aanleg van de leiding werd uit dat land overgevoerd.

Het is een knap staaltje werk dat de hele leiding naar Amsterdam op afschot gelegd werd, d.w.z. met een gelijkmatig verval, hoe gering ook, waardoor het water in beweging bleef en onderweg geen pompen nodig had. De 23 kilometer tot het tappunt werd overbrugd door 8850 buizen, een leiding die tot 2017 dienst heeft gedaan en toen pas vervangen werd, alhoewel er in de loop der tijd wel twee leidingen naast gelegd waren.

Het stadsbestuur van Amsterdam keek de kat uit de boom en weigerde aanvankelijk de leiding in de stad toe te laten, vandaar dat het eerste tappunt net buiten de Willemspoort kwam, bij benadering

Boven: De voordelen van aansluiten op de Duinwaterleiding uitgelegd in brochure
Links: Aanleg van een waterbassin aan de Leidsevaart

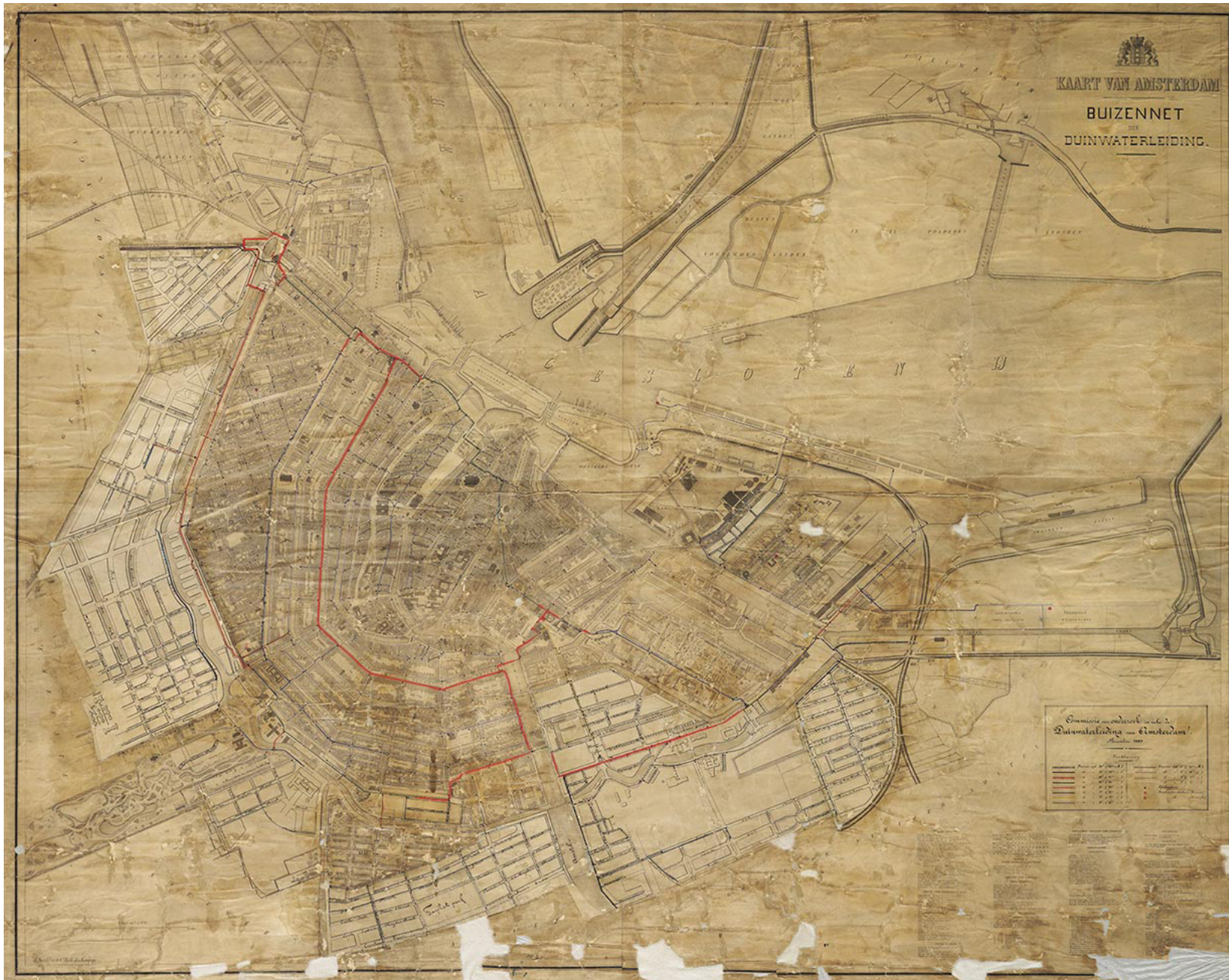
het punt waar nu het standbeeld van Domela Nieuwenhuis staat. Daar werd water per emmer verkocht, maar dat nam al snel reusachtige vormen aan. Op 12 december 1853, de eerste dag dat het water verkocht ging worden, leverde het bedrijf 4450 emmers, op 13 december 5632, op 14 december 9200, op 15 december 7673 en op 16 december 10575 emmers. Tenslotte werden er in 1854 toch waterleidingen aangelegd naar abonnees in de stad. In 1856 waren bijna 1400 woningen, 40 fabrieken en 30 openbare instellingen direct op de waterleiding aangesloten. Particulieren, die zich zo'n aansluiting niet konden veroorloven, waren aangewezen op tappunten via standpijpen die op steeds meer plaatsen in de stad verschenen;

*Boven: Pompstation van de Gemeentelijke Waterleiding aan de Haarlemmerweg
Rechts: De putdeksteltjes met afsluiters van de beide bronnen der Waterleiding*

het aantal zou groeien tot 56.

Na veel klachten over de continuïteit van levering door de duinwater-maatschappij, begon de stad zich in 1882 met de leverantie te bemoeien. Ook stegen de tarieven van het water snel naarmate het succes ervan toenam. Amsterdam wilde nu van de duinwater-maatschappij dat de capaciteit uitgebreid werd door een leiding naar de Vecht aan te leggen. De duinwater-maatschappij wilde liever een tweede duinwaterbron, bijvoorbeeld uit de buurt van Castricum. Hier speelden echter motieven van defensie een rol; de duinwaterwingebieden lagen allemaal buiten de Stelling van Amsterdam, de Vecht niet. Er werd door PW een commissie benoemd die een leidingennetwerk moest ontwerpen en er is een kaart bekend waarop dat ontwerp is ingetekend (p.35). In 1888 werd de Vechtwaterleiding aangelegd met een pompstation in Weesperkarspel. Helaas was dat water van een dermate slechte kwaliteit dat het niet geschikt werd geacht voor consumptie. Er moest eerst gewerkt worden aan zuivering van dat water en het duurde maar liefst tot 1930 voor het voor

Kaart van Amsterdam met het buisennet van de duinwaterleiding. De gebruikte oorspronkelijke kaart in vier bladen vervaardigd door A.J. van der Stok sr. werd uitgegeven door J.C. Loman jr. en Scheltema & Holkema en gedrukt door J. Smulders & Co. Deze werd met stroken overlapt die de nieuwste stedelijke uitbreidingen tonen: de Staatsliedenbuurt, Frederik Hendrikbuurt, Kinkerbuurt tot aan de Tollensstraat, het Museumplein e.o., De Pijp tot en met Ceintuurbaan, een deel van het centrum tussen de Nieuwe Keizersgracht en Singelgracht, een deel van Oost tussen de Singelgracht en de Derde Oosterparkstraat en de Dapperbuurt. De kaart vermeldt de afmetingen en doorsneden van de buizen. Het geeft de resultaten weer van de Commissie van onderzoek in zake de Duinwaterleiding van Amsterdam, november 1889.

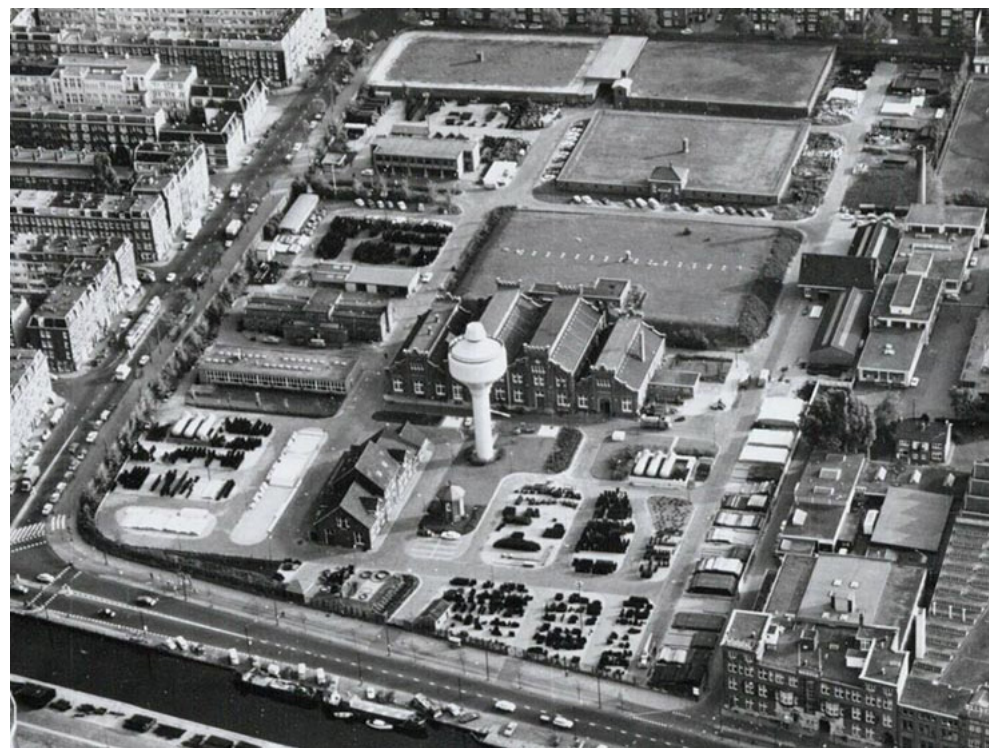
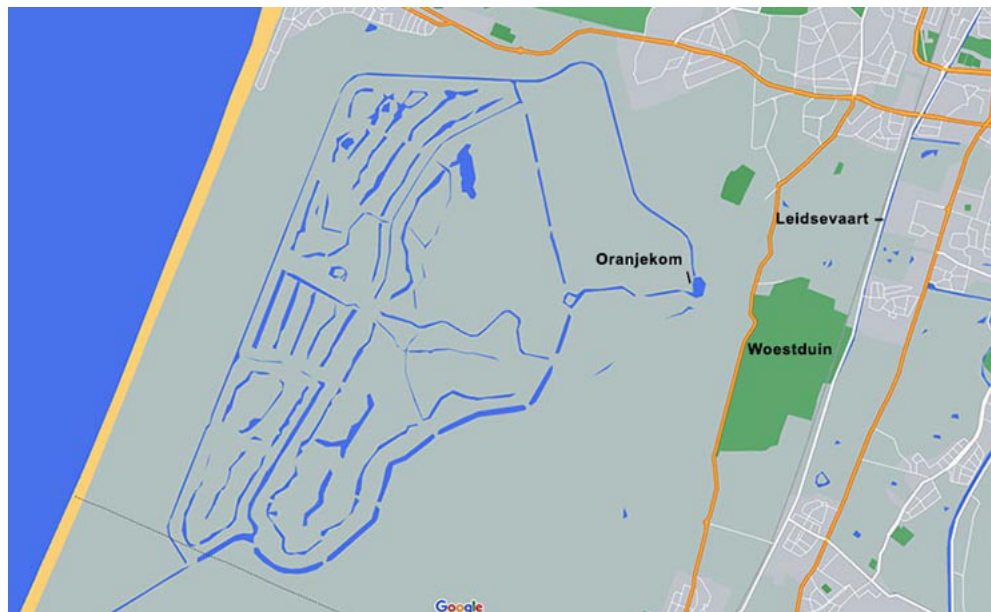
Afbeelding
UZFA00030000001 in de
Beeldbank van het Stadsarchief Amsterdam.

consumptie geschikt geacht werd. Al die tijd lagen er twee leidingsstelsels in de stad; u kent ze vast nog wel: de afsluiterdeksels in het wegdek.

In 1896 was het dan zover dat Amsterdam met de Gemeente Waterleiding (GWL) de concessie van de Amsterdamsche Duinwaterleiding Maatschappij overnam. De eerste daad was de aanleg van een terrein voor een werkplaats, opslag en een reservewaterbekken aan de Haarlemmerweg, waar nog jarenlang de GWL gevestigd zou blijven en waar later ook een extra pompstation kwam (foto p.34).

In de decennia erna zijn nog veel delen van het duingebied rond Woestduin toegevoegd aan het wingebied. Als u de kaart van de tegenwoordige Waterleidingduinen (AWD) hieronder bekijkt, beslaat die het hele duingebied tussen Noordwijk en Zandvoort.

Er waren watertorens nodig om de waterdruk in het drinkwaterleidingnet te kunnen garanderen. Normaal werd de druk verzorgd

door pompen. Bij uitval door een stroomstoring namen noodaggregaten de stroomlevering voor de pompen over. Maar tussen de uitval van de stroom en het opstarten van de noodvoorziening zaten enkele minuten en gedurende die korte tijd zorgden watertorens voor de benodigde druk. Amsterdam nam twee watertorens voor duinwater in gebruik, een bij het in 1965 in gebruik genomen pompstation Amstelveenseweg en een in 1966 op het GWL-terrein bij de Haarlemmerweg. Die laatste locatie is ontmanteld en kreeg een alternatieve bestemming, maar de watertoren staat er nog als aandenken aan de eerste drinkwatervoorziening van Amsterdam.

Boven: Pompstation en werkplaats Gemeente Waterleiding aan de Haarlemmerweg
Links: Kaartje van de huidige Amsterdamse Waterleidingduinen

Van Athenæum Illustre naar Gemeente Universiteit

In 1631 werd in Amsterdam een grote stap vooruitgezet. Na de Alteratie was de hoop gevestigd op de oprichting van een universiteit in Amsterdam, maar daar zag Willem van Oranje of de Staten-Generaal van af en werd de voorkeur gegeven aan een uithoek als Franeker (1585). Dan richtten we zelf wel een instituut op dat zich kan meten met de beste onder de universiteiten in de Republiek (die in Leiden uit 1575), dacht men in Amsterdam. Het mocht alleen geen universiteit genoemd worden, want dat was voorbehouden aan de Staten-Generaal, dus werd het een Athenæum..., het Athenæum Illustre.

Op de tekening hieronder zien we de kapel die als leslokaal was ingericht. Opvallend is dat een deel van de toehoorders er niet bepaald uitziet als studenten en dat kan wel kloppen, want de colleges waren

openbaar, d.w.z. dat ook niet-studenten toegang konden krijgen. Er was wel een kleine handicap..., de aanwezigen dienden het latijn onder de knie te hebben, want de colleges werden in die taal gegeven. Nader onderricht kregen studenten (tegen extra betaling) bij de hoogleraar thuis.

Na de Alteratie werd de Agnietenkapel toegewezen aan de Admiraliteit van Amsterdam, die in het souterrain een arsenaal inrichtte, totdat dit tenslotte in 1656 kon verhuizen naar Kattenburg en in 1631 kreeg het Athenæum het overige deel van de kapel toegewezen als leslokaal. Het schijnt dat de achterzijde van de kapel aan de Oudezijds Achterburgwal de voorlopige ingang was. Op de bovenverdieping kwam in 1632 de stadsboekerij, die de voorloper van

Boven: De eerste hoogleraren: Caspar van Baerle (Barlaeus) (1584-1648) en Gerardus Johannes Vossius (1577-1649)

Links: De collegezaal in de voormalige kapel van het Agnietenklooster

de Universiteitsbibliotheek zou worden, maar voorlopig bestond de collectie alleen uit geconfisqueerde kloosterbibliotheeken.

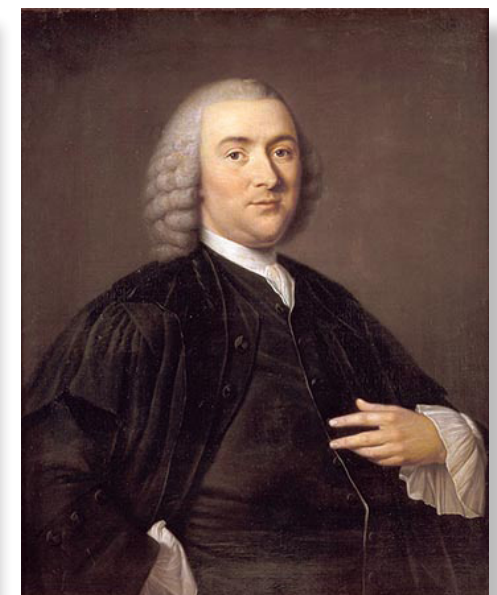
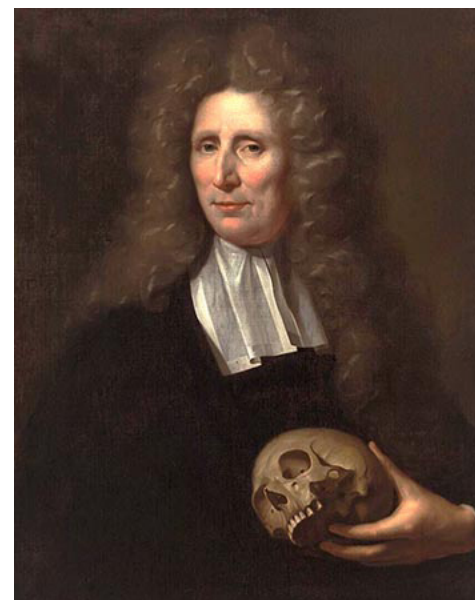
Om de kwaliteit van de lesstof op hoog niveau te brengen, kaapte Amsterdam, door vorstelijke salarissen te bieden, een paar van de beste hoogleraren van Leiden weg: Barlaeus (wijsbegeerte) en Vossius (geschiedkunde en retorica). De lesstof verzorgde academisch onderwijs tot en met kandidaatsniveau, vergelijkbaar met de tegenwoordige bachelor. Voor de afronding moesten de studenten dan naar een universiteit om hun graad (master) te halen en vanuit Amsterdam werd dan meestal gekozen voor Leiden of Utrecht.

Boven: Cornelis Springer legde in 1879 de Oudezijds Voorburgwal vast met de kersverse Gemeente Universiteit Amsterdam markant in beeld - Wikipedia
Rechts: De volgende lichting hoogleraren: Frederik Ruysch (1638-1731) en Petrus Camper (1722-1789)

In 1634 werd een leerstoel wiskunde ingesteld, die bezet werd door Martinus Hortensius, in 1653 opgevolgd door Alexander de Bie. In 1636 verzocht Menassah Ben Israël – na overleg en met instemming van Barlaeus en Vossius – een leerstoel Talmoedische wetenschappen te mogen bezetten, maar het stadsbestuur wees dit van de hand. In 1646 kwam een afdeling botanie tot stand, ingevuld door Johannes Snippendael, die ook de grondlegger van de Hortus Medicus werd en hij werd in 1685 opgevolgd door Frederik Ruysch.

Tenslotte ging in 1660 een leerstoel geneeskunde van start, bezet door Gerard Blasius. Pas in 1785 startte het Atheneum dan toch met het Hebreeuws als onderdeel van de studie Oosterse talen door Didericus Adrianus Walraven.

Na het afscheid c.q. overlijden van Barlaeus en Vossius kostte het moeite om die lege plekken met hoogleraren van hetzelfde kaliber op te vullen. Petrus Franciscus werd in 1674 de vervanger van

Links: Tot in 1656 het Athenæum Illustre de hele Agnietenkapel in gebruik kon nemen, was de achteringang aan de Oudezijds Achterburgwal de entree voor de studenten

Rechts: Vanaf 1746 moesten vroedmeesters een examen afleggen voor het Collegium Medicum, wat hun beroepseer zeer krenkte. De tekening geeft weer welke fratsen een vroedmeester moest uithalen om de eerbaarheid van de patiënten te waarborgen.

Vossius en in 1677 tevens hoofd van de schouwburg aan de Keizersgracht, wat het begin markeerde van de invloed van het Athenæum op die schouwburg.

In de 18de eeuw ontstond een heftige competentiestrijd tussen de chirurgijns en de door het Athenæum opgeleide medici. Elk (on-)geval werd breed uitgemeten en misbruikt om de tegenstanders te diskwalificeren. Zo overleed bijvoorbeeld in 1745 een kraamvrouw door een fout van chirurgijn Johannes de Bruyn en kreeg de deken van het Collegium Medicum (Willem Röell) het in 1746 van het stadsbestuur gedaan dat tenminste alle vroedmeesters een examen voor het Collegium Medicum moesten afleggen. De consternatie onder de oeroude beroepsgroep was groot! Ze vonden dat juist zij de medici een lesje konden leren. Op hun beurt hielden ze een levensreddende uitvinding van vroedmeester Hendrik van Rhoonhuijsen, de Rhoonhuijsiaanse hefboom, angstvallig verborgen voor medici, maar verklaarden zich bereid om

tegen een hoog lesgeld instructie met het gereedschap te geven. In 1755 kwam aan het Athenæum de arts, anatoom, fysioloog, verloskundige, zoöloog, antropoloog en paleontoloog Petrus Camper (portret p.39) te werken, met o.a. een opleiding verloskunde. Gek genoeg was het de briljante wetenschapper Joannes Hudde die een keerpunt in de onstuimige groei van het Athenæum Illustre betekende. Hudde wilde eerst als thesaurier en later als burgemeester de stedelijke financiën hervormen. Hij greep op velerlei gebied in op verkwistende afdelingen in het bestuur en één daarvan was het

*Boven: In 1862 werd het Athenaeum Illustre verplaatst naar de Garnalendoelen en in 1880 kreeg de Gemeente Universiteit Amsterdam het Oudemanhuis erbij
Rechts: Ter gelegenheid van de verheffing van het Athenaeum Illustre tot Gemeente Universiteit werd deze penning in 1877 geslagen*

Athenæum. Het aantal hoogleraren diende drastisch teruggebracht te worden, het liefst tot slechts drie en dit alles om zijn kostbare plannen voor de Amsterdamse waterhuishouding, brandbestrijding en stadsverlichting te realiseren. Het gevolg was dat de stad verstek liet gaan bij de aanstelling van toonaangevende geleerden en het Athenæum daardoor afzakte naar het niveau van een onbeduidende leerschool. Dat maakte dat knappe koppen, die nog wél in Amsterdam lesgaven, de wijk naar andere universiteiten namen. Een voorbeeld is de hierboven al genoemde Petrus Camper die na enkele jaren Amsterdam weer verliet. Of de filosoof John Locke die naar Rotterdam verdween, waar een illustere school nieuw leven was ingeblazen. Terwijl de Verlichting door de Amsterdamse elite aangewakkerd werd via Felix Meritis, had dat niet zijn weerslag op het Athenæum. De grote geleerden van eind 17de en 18de eeuw werkten vanuit Den Haag, Leiden en Delft.

Toen koning Lodewijk Napoleon aan de macht kwam en Amsterdam tot hoofdstad had gemaakt, dacht het Athenæum dat het nu een kwestie van lobbyen zou zijn om tot universiteit verheven te

worden, maar helaas bleef Lodewijk hier net te kort en bij de start van het koninkrijk werd Amsterdam genegeerd. Den Haag liet zich niet de regeringszetel ontnemen en overigens lag Amsterdam, dat van mening was dat ze haar status van stadstaat wel weer terug zou krijgen, ook niet zo best in de markt. Wel kreeg het Athenæum de erkenning als opleidingsinstituut op academisch niveau. Dat zagen de inwoners van Amsterdam gelukkig ook in en stuurden hun zonen naar het Athenæum, waardoor de oude routine van opleiden in Amsterdam en afronden in Leiden of Utrecht weer werd opgepakt.

Het nieuwe elan dat over Amsterdam kwam door de Industriële Revolutie vanaf 1860 had ook zijn weerslag op de academische wereld en in 1877 was het eindelijk zover. Door de nieuwe Wet op het Hoger Onderwijs (1876) kreeg de gemeente Amsterdam het recht om het Athenæum Illustre te verheffen tot Universiteit van Amsterdam en om dat te vieren werd een herdenkingspenning geslagen. Het stadsbestuur nam de leidende rol bij deze transitie en heeft die tot vandaag behouden. Elke benoeming wordt nog steeds door hen genomen.

Eén ding moet ons nog van het hart. Amsterdam bleef – op de penning als kooplieden nou eenmaal zijn – vasthouden aan het fenomeen ‘buitengewoon hoogleraar’. Dat was geheel en al een geldkwestie, want een buitengewoon

Boven: Eindelijk was de bul ook in Amsterdam te halen

Links: Spotprent op de motie van raadslid Wüste met het oogmerk de universiteit te sluiten

hoogleraar verdiende een stuk minder en had bovendien geen inspraak in de dagelijkse gang van zaken, zoals een hoogleraar dat wel heeft. Nadeel van deze truc was dat er tot 1905 nog steeds niet alle studenten konden afstuderen in Amsterdam. Hoe dat precies zat weten we niet, maar een feit is het.

Ook politiek Amsterdam werkte niet bepaald mee. We zagen hierboven al hoe burgemeester Joannes Hudde de kosten van het An-

Boven: In 1862 werd het Athenaeum Illustre verplaatst naar de Garnalendoelen en na een volgende verhuizing in 1880 werd dit de Universiteitsbibliotheek; foto ±1920

Rechts: In 1891 kwam in de locatie Oudemanhuis de nieuwe aula gereed

thenaeum Illustre probeerde te beperken. In 1892 diende raadslid Justus Wüste een motie in die beoogde de Gemeente Universiteit te sluiten wegens buitensporige kosten. Johan Braakensiek maakte bijgaande spotprent waarop de Nederlandse maagd Wüst stopt als deze de hele universiteit in de plomp wil gooien. Zijn repliek “Wilt u het partijtje dan overnemen, mevrouw? Het kost ons teveel aan onderhoud”. Er is in 1893 in de raad grondig gedebatteerd over het plan, maar de motie werd toch met 26 tegen 9 stemmen verworpen. Amsterdam wilde zijn jonge universiteit niet kwijt!

Dolf van Gendt

de eeuwige tweede viool?

Adolf Leonard (Dolf) van Gendt (1835-1901) was een pragmatisch mens; esthetica was bijzaak, wat hij ontwierp moest gewoon stevig overeind blijven staan. Hij was dan ook – naar eigen zeggen – *ingenieur architect*. Overheden zagen daar de voordelen van in en schakelden hem regelmatig in om een gedegen skelet te bouwen en lieten een andere architect daar dan een fraaie buitenkant omheen bouwen. Het is niet zeker of hij door de positie van toegevoegd architect gefrustreerd raakte, eerder was het andersom, omdat de kunstenaars onder de architecten niet zonder Van Gendt konden.

Er staan in Amsterdam naar schatting ongeveer 200 bouwwerken waar hij en zijn zonen de hand in hebben gehad. In de eerste plaats was hij ingenieur, net als zijn vader Johan Godart van Gendt, die als hoofdingenieur van het Staatsspoor alle kunstwerken voor de lijn Amsterdam-Den Helder ontwierp en ook en passant de stationsgebouwen langs de lijn voor zijn rekening nam. Zijn vier zonen werden ook allemaal ingenieur – opgeleid op de Polytechnische School in Delft, de voorloper van de Technische Universiteit Delft – en drie van hen werden tevens architect. Ze begonnen allemaal op het bureau van hun vader: Van Gendt & Zonen. Toen Dolf het stokje overnam, werkte hij in verschillende samenstellingen met broers en

Amsterdam September 1876.
De Ingenieur Architect
A. van Gendt.

Boven: Woonhuis door A.L. van Gendt voor reder (Gebr. Goedkoop) en koopman Pieter Goedkoop, Henri Polaklaan 14; het kwam gereed in 1878

Links: Van Gendt maakte er geen geheim van dat hij zich vooral ingenieur voelde en vervolgens architect

zonen samen, die op hun beurt in 1890 het bureau voortzetten als Gebr. Van Gendt. Dat werd pas in 1978 opgeheven.

Van Gendt werkte van 1857 tot 1874 voor de spoorwegen. In 1874 vestigde hij zich in Amsterdam en na wat vingeroefeningen raakte zijn architectenbureau op stoom en kreeg hij uit het hele land opdrachten. De eerste opdracht in Amsterdam was een bewaarschool voor 'Maatschappij Tot Nut van het Algemeen' in de Anjeliersstraat (1874). Dit schoolgebouw bestaat niet meer.

Boven: De Toneelschool Marnixstraat 150, gereed in 1878. Later zou Van Gendt ook nog een uitbreiding en een toneelzaal realiseren.

Rechts: Sociëteitsgebouw "Onder Ons", Kalverstraat 27-29, gereed in 1879 - Foto: Het Leven

Op de Henri Polaklaan 14 bouwde Van Gendt in 1876-'78 voor de reder Pieter Goedkoop een groot en zeer fraai woonhuis.

In 1877 ontwierp Van Gendt voor directeur J.H. Rennefeld de toneelschool op Marnixstraat 150 en in 1901 kwam zijn bureau nog eens terug om de toneelzaal te verbouwen.

Niet gedocumenteerd, maar door het Nederlands Architectuurinstituut (NAI) aan Van Gendt toegeschreven, zijn de ontwerpen voor de grote overkappingen in het Rijksmuseum, gedateerd 1878 met de handtekening van Cuijpers eronder. Door zijn jarenlange werk voor het Staatsspoor en de Nederlandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij (HIJSM) was dit soort constructies Van Gendt's sterke punt.

In 1865 kocht de uit 1843 daterende deftige sociëteit *Onder Ons*, met van de leden geleend geld, voor circa f30.000,- het pand Kalverstraat 29. In 1879 nam de sociëteit ook Kalverstraat 27 over. Daarvoor werd onder de leden opnieuw een lening, dit keer van f80.000,-, uitgeschreven: f25.000,- voor het nieuwe pand, f20.000,- voor aflossing van de oude lening en f35.000,- voor de verbouwing door Van Gendt. De ingang werd verplaatst naar

de, om de hoek gelegen, Spaarpotsteeg. Tot op heden is het voor de sociëteit nog niet nodig geweest de benedenverdieping als winkel te verhuren. De gevel is anoniem, zonder deur en met geblindeerde ramen. Jonkheer Piet Beelaerts van Blokland schreef eens over de 'Amsterdamse Sociëteit Onder Ons': 'Hier is honderdvijftig jaar lang niets veranderd. (...) Is dat niet het grootste compliment dat je een sociëteit kunt geven?'

In de periode 1879-1881 bouwde Van Gendt de 'Industrieschool voor de Vrouwelijke Jeugd', Weteringschans 31, rechts van het Barlaeus Gymnasium uit 1885. De motor achter deze school was Jeltje de Bosch Kemper. Een en ander werd mogelijk gemaakt middels

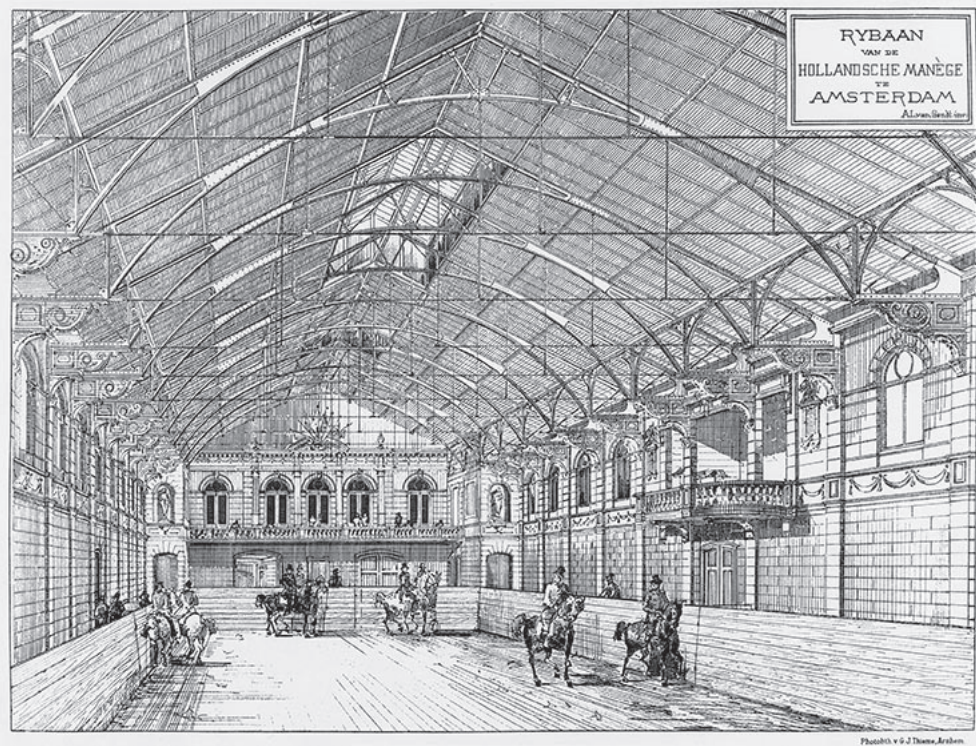

financiering door de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen', die al eerder met Van Gendt had samengewerkt. In 1951 werd het pand vergroot door er een extra verdieping op te bouwen, hetgeen werd uitgevoerd door architect Herman Knijtijzer. Tegenwoordig maakt dit gebouw onderdeel uit van het Barlaeus Gymnasium.

In 1881 werd Van Gendt gevraagd voor het ontwerp en de uitvoering van de Galerij achter het Paleis voor Volksvlijt en tevens alle woningen daarin. Opdrachtgever was de 'Amsterdamsche Galerij Maatschappij'. Het ging om een overdekte galerij met 50 winkels rondom de tuin achter het Paleis. Het werk werd in 1882 aanbesteed en gegund aan D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan te Amsterdam voor f409.000,-. De poortgebouwen op de hoeken van de galerij werden voor eigen rekening uitgevoerd door de aannemers Meekers, Koster, Cruyff en Schouten. A. Jacot was voor dit project als opzichter-tekenaar in dienst van Van Gendt en Adriaan Weissman trad op als hoofdopzichter. Toen laatstgenoemde

Boven: Galerij achter het Paleis voor Volksvlijt, met bovenwoningen, gereed in 1883
Links: Industrieschool voor de Vrouwelijke Jeugd, Weteringschans 31, gereed in 1881

een andere werkkring verkoos, namelijk als gemeente-architect van Amsterdam, werd hij vervangen door H.J. Wigman.

Het idee van de galerij werd geboren toen de exploitatie van alleen Paleis en tuin niet winstgevend bleek te zijn. Door de verhuur van de winkels en woningen hoopte men die sluitend te krijgen. Toen het Paleis voor Volksvlijt in de nacht van 17 op 18 april 1929 in vlammen opging, bleef de galerij gespaard en werd pas in 1960-'61 gesloopt voor de bouw van de Nederlandsche Bank.

Toen 1881 de Leidsegracht tot aan de Singelgracht werd doorgetrokken, moest de manege - die in dat tracé stond - daarvoor wijken.

*Boven: Hollandsche Manège, Vondelstraat 140, gereed in 1882
Rechts: Concertgebouw, Concertgebouwplein 2, gereed in 1888*

Tussen Vondelstraat en Vondelkade (de latere Overtoom) bouwde Van Gendt in 1881-'82 de nieuwe Hollandsche Manège en kwam in 1889 nog een keer terug voor de bouw van een koetshuis.

Er kleeft helaas ook een smet aan het blazoen van Dolf van Gendt. Met de opdracht de rechtergevel van de tweelingpanden van Philips Vingboons op de Oude Turfmarkt 145-147 te vernieuwen, maakte hij in 1882 voor de opdrachtgever een replica van een renaissance-pand in Leiden. Ook al was dit mogelijk niet zijn eigen idee, hij had het toch moeten weigeren, maar in de regel gold voor Dolf: 'de opdrachtgever krijgt het, zoals hij het wil.'

Minder goed gedocumenteerd zijn de bemoeiingen van Van Gendt met het Doelen Hotel dat in 1882 geopend werd en van de hand van Jan van Hamersveld was. Tot 1900 volgden een groot aantal

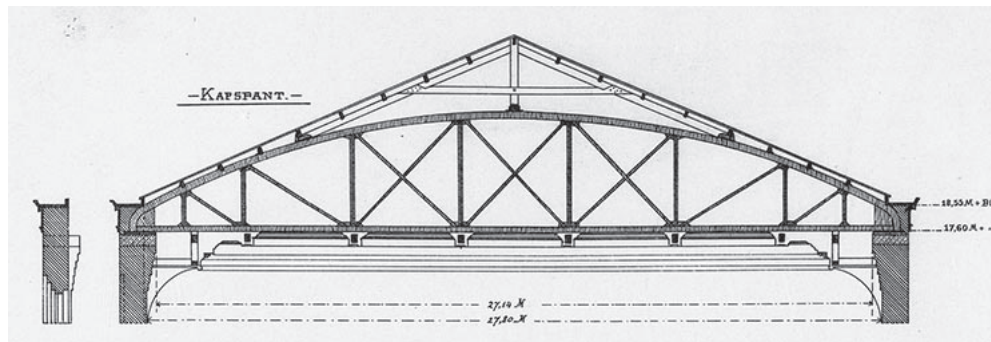
verbouwingen en wijzigingen in de sanitaire voorzieningen en de installatie van een lift. De technische tekeningen zijn ondertekend door Van Gendt.

De meest prestigieuze opdracht in Amsterdam was die voor de bouw van het Concertgebouw in 1883. Van Gendt wilde zich waarmaken als ingenieur-architect en testte de door hem ontworpen kapspannen uit door een exemplaar twee dagen onder een puntgewicht van enkele tienduizenden kilo's te belasten en was pas tevreden toen de doorbuiging ($5\frac{1}{2}$ mm) binnen zijn berekening bleef.

Van Gendt gold als 'zo muzikaal als een koe' en we kunnen ervan uitgaan dat de wereldberoemde akoestiek van het gebouw een toevalstreffer is, want op een wetenschappelijk model kon Van Gendt nog niet terugvallen. Hij liet zich daarom inspireren door een succesvol voorbeeld. Wat betreft vormgeving en materiaalgebruik heeft Van Gendt goed gekeken naar de bouwtekeningen van het eveneens rechthoekige Neue Gewandhaus in Leipzig. [Lees meer](#) over het mysterie van de akoestiek van de grote zaal. De kleine zaal is overigens een kopie van de muziekzaal van Felix Meritis.

Rechts: Remise AOM op de Willemsparkweg, tegenwoordig Koninginneweg 29-31, gereed 1893

Onder: De kapspanten van de grote zaal van het Concertgebouw

In de periode 1885-'93 bouwde Van Gendt voor de AOM vijf grote remises voor de paardentram en de mooiste daarvan vind je op de Willemsparkweg. Die werd in 1893 gebouwd met een stal voor 81 paarden, een ziekenstal, een smidse en daarnaast natuurlijk nog de stalling voor de tramwagens.

Met de komst van de elektrische tram verdwenen in 1903 de paarden en werd deze remise gebruikt voor het stallen van bijwagens en door ruimtegebrek op het hoofdkantoor werd in 1917 ook het bedrijfsarchief van de Gemeentetram Amsterdam hier ondergebracht. Later is het gebouw nog een tijd politiepost geweest en inmiddels aan een particulier verkocht.

In 1887-'89 ontwierp en bouwde Dolf van Gendt het particuliere Burgerziekenhuis in de Linnaeusstraat 89. Het nieuwe ziekenhuis was voor die tijd ultramodern: het was voorzien van hydraulische liften, elektriciteit, stromend water en centrale verwarming en beschikte over een grote staf medici en verpleegsters. Later werd het ziekenhuis nog uitgebreid met een revalidatie-centrum. De nieuwe vestiging van het Burgerziekenhuis had één miljoen gulden gekost. Een vogelvlucht-tekening laat zien dat het ziekenhuis heel wat meer inhield dan alleen het hoofdgebouw aan de Linnaeusstraat.

Boven: Het Burgerziekenhuis, Linnaeusstraat 89, gereed 1891

Rechts: Villa voor Gerard Heineken, Tweede Weteringplantsoen 21, gereed 1891

In 1890-'91 bouwde Van Gendt voor Gerard Adriaan Heineken een villa aan het Tweede Weteringplantsoen 21 op de hoek met de Nicolaas Witsenkade. Lang kon de opdrachtgever er niet van genieten; hij overleed in 1893. Dolf van Gendt ontwierp het pand rond 1891 in een eclectische bouwstijl. Het kent een mengeling van bouwstijlen zoals vakwerk, neogotiek (spitsen) en neorenaissance (speklagen). Alleen al het dak bestaat uit drie typen, zadel-, tent- en schilddak. De toegang is voorzien van een niet oorspronkelijke luifel, doch de smeedijzeren luifelhouders zijn wel origineel, ook een deel van de terreinafscheiding in dezelfde stijl is nog origineel. De segmentbogen boven de ramen zijn opgevuld met tegeltableaus met bloemmotief. Rechtsboven van de voorsprong waarin de toegang verwerkt is, zijn twee grotere tegeltableaus te zien, verwijzend naar de handel en graanteelt. De klassieke villa wordt aan beide zijden geflankeerd door laat-20ste-eeuwse bebouwing, die enigszins aangepast lijkt te zijn aan deze villa door verwerking van natuursteen. Villa Heineken is sinds oktober 2005 rijksmonument. Op de foto van Jacob Olie uit 1891 is de zijkant van de villa aan de Nicolaas Witsenkade te zien tijdens de eindfase van de bouw.

Van zijn vakbroeders kreeg Van Gendt een hoop kritiek te verduren. Uitspraken als 'elk bouwwerk in een andere stijl' en 'Van Gendt..., altijd net een torentje te veel' laten zien dat zijn vakbroeders niet ondersteboven waren van zijn kunnen. Wie daar het minst van onder de indruk was..., dat was Van Gendt zelf!

Goed gedocumenteerd is de medewerking van Van Gendt aan de nieuwe Stadsschouwburg in 1892-1894. Het NAI bewaart vijf mappen met tekeningen door Van Gendt plus de bestekken. In 1895 werkte Van Gendt voor architect Adriaan Weissman aan het Stedelijk Museum (onder) in de Paulus Potterstraat. Bij het NAI hebben ze twee mappen vol tekeningen van de hand van Van Gendt. Weissman was op het bureau van Van Gendt zijn carrière begonnen. Twee jaar nadat Willem Hamer het Hotel de l'Europe had gebouwd, tekende Van Gendt in 1897 voor de uitbreiding met twee verdiepingen. In 1910 zou het bureau Gebr. van Gendt ook nog de uitbreiding met een groot pand naast het hotel ontwerpen en bouwen.

Ook Van Gendt's werkzaamheden in 1898 voor de bouw van de Beurs van Berlage zullen niet al te bekend zijn. Het NAI heeft 14 tekeningen, die bij het bestek horen, toegeschreven aan Van Gendt. Mogelijk is ook het bestek zelf door Van Gendt geschreven; dat was immers zijn stokpaardje en iets dat hij nooit uit handen gaf.

In 1899 is Van Gendt werkzaam voor Maison Stroucken aan een vestibule en nooduitgangen en de herinrichting van de zalen voor Theater Bellevue. In dezelfde tijd bouwt Ed. Cuijpers voor Maison Stroucken een wintertuin.

Behalve zijn zoons leidde Van Gendt nog een aantal architecten op in zijn bedrijf. Bekende daaronder zijn de hierboven al genoemde Adriaan Weissman, Evert Breman, G.A. Zeeman, H.J. Wigman en Jop van Epen.

Zijn laatste grote opdracht in 1896/1899 was de graansilo van Korthals Altes op de Silodam in de Oude Houthaven, waarvan de buitenkant door Jacob Klinkhamer werd ontworpen.

Boven: De graansilo voor Korthals Altes op de Silodam i.s.m. Jacob Klinkhamer, gereed in 1899.

Links: Stedelijk Museum van Adriaan Weissman waar Van Gendt aan meewerkte

Tot de verbeelding sprekende voorbeelden van het bureau zijn de galerij in de Raadhuisstraat, de Keuken van 1870 in de Spuistraat, drie HEMA-vestigingen waaronder die op de Nieuwendijk, Hajenius op het Rokin 92-96, een complex bedrijfsgebouwen voor de KNSM op het KNSM-eiland en voor Werkspoor op Oostenburg, delen

van de Effectenbeurs in opdracht van architect Joseph Cuypers, de nieuwbouw van het Polmanshuis (=Krasnapolsky) aan de Pijlsteeg en het Bungehuis in de Spuistraat.

De lijst met projecten van het architectenbureau (zie de lijst bij het NAI) vermeldt niet op welk moment Dolf van Gendt terugtrad en het bureau verder aan zijn zoons overliet, maar bekend is dat het enkele jaren voor zijn dood was. Hij overleed in 1901 en zijn zoons Johan Godart en Adolf Daniël Nicolaas namen het architectenbureau over. Zij waren al in 1896 compagnons van hun vader geworden.

Boven: Gebouw De Rijnstroom / Hajenius, Rokin 92-96 door de zoons van Dolf, Johan en Adolf Daniël, gereed in 1913

Rechts: Het Bungehuis, Spuistraat 210-212, een project van de Gebroeders van Gendt i.s.m. Willem Klok, gereed in 1934

Zij zetten de traditie van toegevoegd architect nog even door bij de bouw van het Scheepvaarthuis op de Prins Hendrikkade in 1913-'16. De order voor het ontwerp kreeg de nog jonge en onbekende Johan Melchior van der Mey, een bastaardzoon van een der directeurs van de KNSM. Hij kreeg een leger aan specialisten opgedrongen om de klus tot een goed eind te brengen. Bureau Gebr. van Gendt nam de hele techniek voor zijn rekening. Het werd een betonskelet waar Van der Mey de gevels aan mocht ophangen. Verder werkten alle kopstukken van de Amsterdamse School hieraan mee, Michel van der Klerk, Piet Kramer, Hildo Krop en verder nog glazeniers, beeldhouwers, meubelontwerpers, enzovoort.

In 1919 werd Gebr. van Gendt betrokken in de constructie van het betonskelet voor het hoofdkantoor van de Nederlandsche Handel Maatschappij (NHM), beter bekend als gebouw De Bazel. Architect Karel de Bazel, die hen erbij betrokken had, overleed nog tijdens de bouw in 1923. De Van Gendt's zouden tot 1925 betrokken blijven bij verschillende onderdelen van de bouw. Die werd voltooid door De Bazel's chef de bureau C. van de Linde, die dankbaar gebruik bleef maken van de vakkennis van de broers Van Gendt.

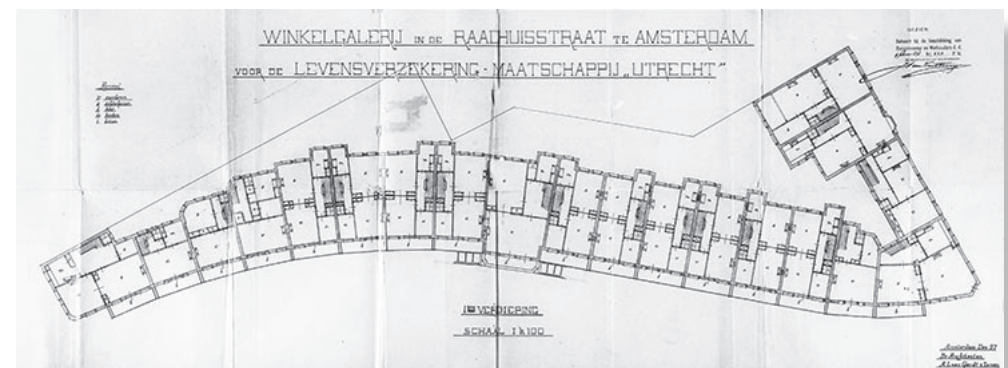
Boven: Hoofdkantoor Nederlandsche Handel-Maatschappij door Karel de Bazel, m.m.v. de Gebr. van Gendt die voor het betonskelet tekenden; gereed in 1926

Links: Boven een beeld van de bijdrage van het bureau Van Gendt, tijdens de uitbreiding van het Scheepvaarthuis in 1926-'28. De bouw begon in 1913 en het eerste deel (hoek) kwam in 1916 gereed. De constructie werd opgetrokken in betonskeletbouw waarna Johan van der Meij de buitenkant eromheen drapeerde. De uitbreidingen volgden naar het plan van Van der Meij.

Een van de laatste projecten waar alleen Dolf's handtekening onder staat, is de galerij in de Raadhuisstraat. Het is meteen ook het meest tot de verbeelding sprekende: een waar meesterwerk. Niet voor niets opent dit artikel met een grote tekening van het geheel, getekend door de meester zelf. Toen in 1895 de Levensverzekerings Maatschappij Utrecht bij B&W informeerde naar de mogelijkheid een aaneengesloten reeks percelen te kopen in de verkeersdoorbraak, die later Raadhuisstraat zou gaan heten, hapte de stad onmiddellijk

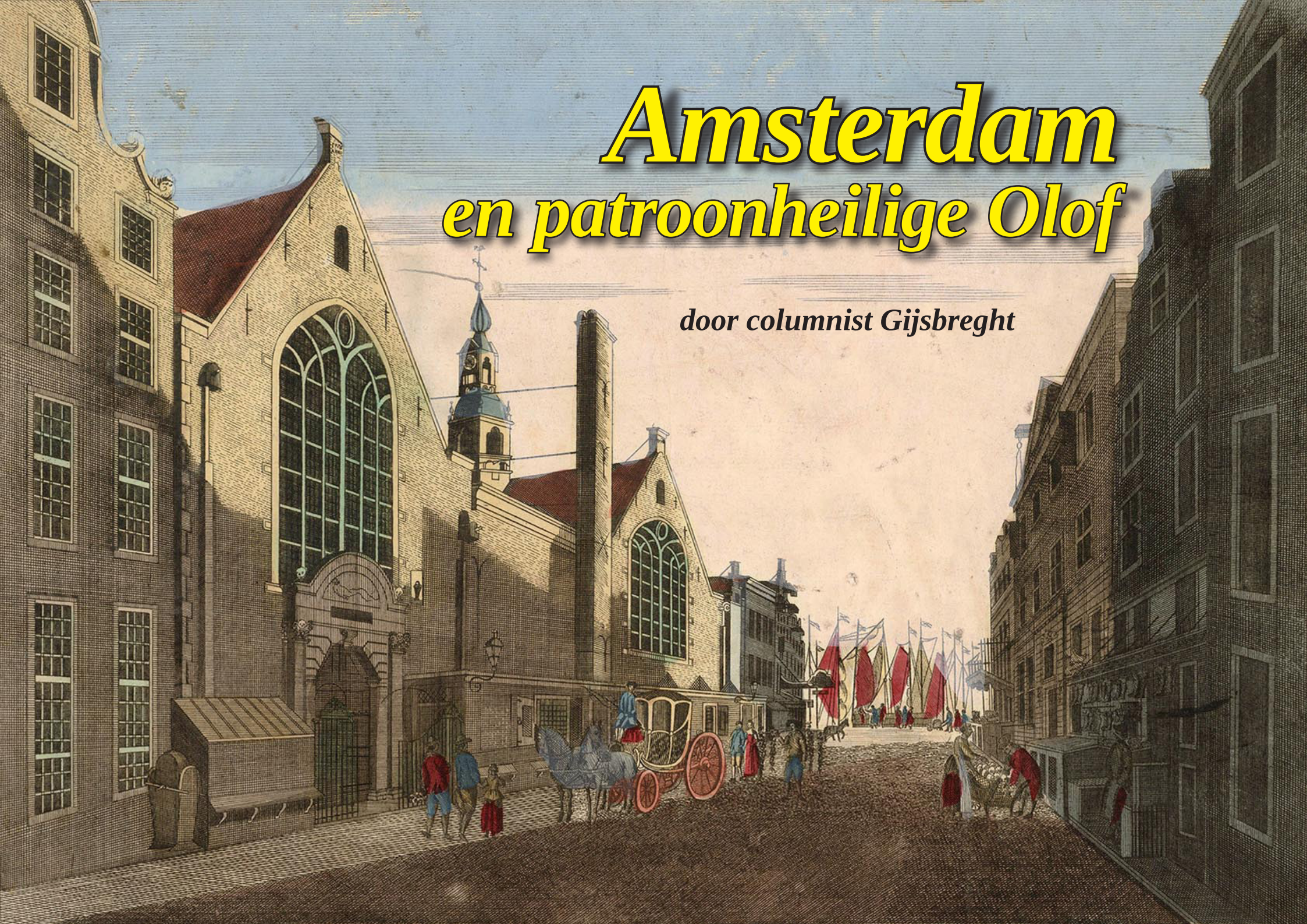

toe. Vooral omdat de Utrecht aangaf die ruimte te gaan vullen met een gebouw onder één architectuur, ontworpen door niemand minder dan Dolf van Gendt, zag de stad een fraaie gevelwand voor zich, die de waarde van de er tegenoverliggende percelen alleen maar zou verhogen. Ook het feit dat het een hele rij winkels zou opleveren met luxe bovenwoningen en nu eens geen kantoren, beloofde dat het een bruikbaar en fraai geheel zou worden. Het werd de zuidzijde van de Raadhuisstraat met 20 percelen tussen (en aan) de Heren- en Keizersgracht. De bouw vond plaats tussen 1896 en 1899. De door een lichtdoorlatende luifel beschutte galerij maakte de winkelstraat al snel populair bij het winkelend publiek. Tijdens de bouwperiode traden de beide zoons van Van Gendt tot de firma toe en wie precies waaraan gewerkt heeft zal voor altijd duister blijven.

Amsterdam en patroonheilige Olof

door columnist Gijsbreght

Sint-Nicolaas is de beschermheilige van schippers, scheepsbouwers, vissers, gevangenen, onschuldig veroordeelden, advocaten, deurwaarders, bankiers, dokwerkers, graanhandelaren, kuipers, wijnhandelaren, schilders, parfumeurs, apothekers, bakkers, katholieke geestelijken, vrijers, maagden, kinderen, prostituees en kooplieden. Veel havensteden hebben Sint-Nicolaas als beschermheilige: Aberdeen, Bari, Sint-Niklaas, Kampen... én Amsterdam. Sint-Nicolaas wordt in de oosters-orthodoxe kerken zeer vereerd en zijn beeltenis is op veel iconen te vinden. Hij is een van de beschermheiligen van het belangrijkste orthodoxe land, Rusland. Na de Russische Revolutie werden meerdere ridderorden ingesteld met Nicolaas als bescherm- en naamheilige. Maar..., er is nóg een Amsterdamse patroonheilige: **Sint Olof**.

Olof, Olaf of Olav (995-1030) was een Noorse koning en heilige, patroon van de zeevaarders.

Over zijn afbeelding met attributen valt veel te vertellen. Sint Olof wordt afgebeeld met een hellebaard, wat staat voor een gewelddadige dood. Hij draagt een ciborie, symbool van de verkondiging omdat hij in de noordelijke streken het Christendom heeft verspreid. Zijn voet op een gekroond zeemonster symboliseert zijn strijd tegen het heidens geloof. Hij draagt een harnas, hetgeen staat voor een strijdbare

houding. Hij draagt een kroon en een rode mantel, tekenen van zijn waardigheid. Sint Olof was lange tijd populair tot in onze streken, maar heeft het uiteindelijk moeten afleggen tegen Sint-Nicolaas. Vondel vond Olof blijkbaar nog zó belangrijk in 1655 dat hij bij de ‘Inwijdinge van ’t Stadhuis’ Amsterdam laat ontstaan bij de Sint Olofkapel en Sint Olof in Nijmegen laat prediken. Achteraf gezien nogal boude uitspraken.

Vondel dichtte over Olof (én Heer Gijsbreght!):

*“Gelijck Heer Gijsbrechts stadt van visschers is begonnen,
Door haer gelegenheit, en na heeft aengewonnen,
Zoo wert haer Raethuis oock tot driewerf weêr verzet.
Het eerste stont, daer ’t Y zich uitstreckt in zijn bedt,
Met biezen, riet en helm geboort van wederzijde;
Daer d’Aemstelheer, van outs, de zeekapelle wydde,
Ter eere van Godts Helt, Sint Olof, die zijn’ troon
In ’t Noorden had gebouwt, en wien de martelkroon
Met recht wert toegekeurt; want toen hij onder d’Ieren
Tot kennis quam van Godt en Christus kruisbanieren,
En in Nieuw Megen spraeck d’orakels van Godts mond,
Liet hij zich Kerstenen, en wasschen op de vont,
Van ’t heilloos Heidensch slijm”.*

Amsterdam, een stadje met 2.500 inwoners, zoals het er in de 14e eeuw uitzag op een kaart van Jan Luyken uit 1693. De Sint Olofspoort is rood omcirkeld. De titel van de kaart is ‘Out Amsterdam gelyck het geweest is omtrent den iare 1300’ maar de Olofspoort en de stadsmuur waren van een halve eeuw later. Ook is de afgebeelde stad veel dichter bebouwd dan het Amsterdam van 1300. De Sint Olofspoort werd in 1370 gebouwd. De stad had kort daarvoor

stadsrechten gekregen en was vanaf 1345 ook nog eens een aantrekkelijke plek vanwege het Mirakel van Amsterdam. In een woning in

Boven: Amsterdam zoals het omtrent het jaar 1300 geweest zou zijn volgens Jan Luyken in 1693. In de cirkel de Sint Olofspoort.

Rechts: De Sint Olofspoort in 1544, toen de belangrijkste gevangenis van de stad. In 1440 werd daar de Sint Olofskapel tegenaan gebouwd

de Kalverstraat braakte een zieke man een hostie uit die onbrandbaar bleek te zijn, een wonder dat in heel Europa bekend werd. De meeste pelgrims kwamen via de Bindwijkerpoort in het verlengde van de Heilige Weg – de huidige Overtoom – de stad binnen.

De kaart van Jan Luyken toont de dam in de Amstel op een andere plek dan waar we die doorgaans zien afgebeeld. Een eeuw geleden deed de mening opgeld, dat als er een *Middendam* bestond er waarschijnlijk ook een *Voordam* geweest moet zijn en die wordt hier getoond. Die mening is sinds lang achterhaald, maar de kaart bestaat nog steeds [red.].

De Sint Olofspoort werd vooral gebruikt door handelsreizigers vanuit o.a. Muiden en andere steden die over de Zeedijk de stad binnenkwamen, maar ook door houthandelaren vanuit het verre Scan-

dinavië. Naar alle waarschijnlijkheid is de Sint Olofspoort vanwege hen vernoemd naar de heilige Noorse koning Olav. Een andere optie is Sint Odulphus uit het Brabantse Oirschot, beschermheilige van dijken. Niet onlogisch, gezien de locatie van de poort, maar dichter Vondel heeft het in 1655 over 'Sint Olof, die 'zijn troon in 't Noorden had gebouwt'; daar moet de Noorse koning Olav mee bedoeld zijn (lees hierboven). Amsterdam was in die tijd een diepreligieuze stad. Het wemelde er van de kerken en kloosters. De stad werd overspoeld door pelgrims die de Heilige Stede aan het Rokin kwamen bezoeken, de plek van het hostiewonder uit 1345, maar er kon nog wel meer bij, dus wordt in 1440 een kapel tegen de Sint Olofspoort-gevangenis aan gebouwd, met daarbij de Jeruzalemkapel die een complete replica van de Heilige Grafkerk in Jeruzalem was. De Je-

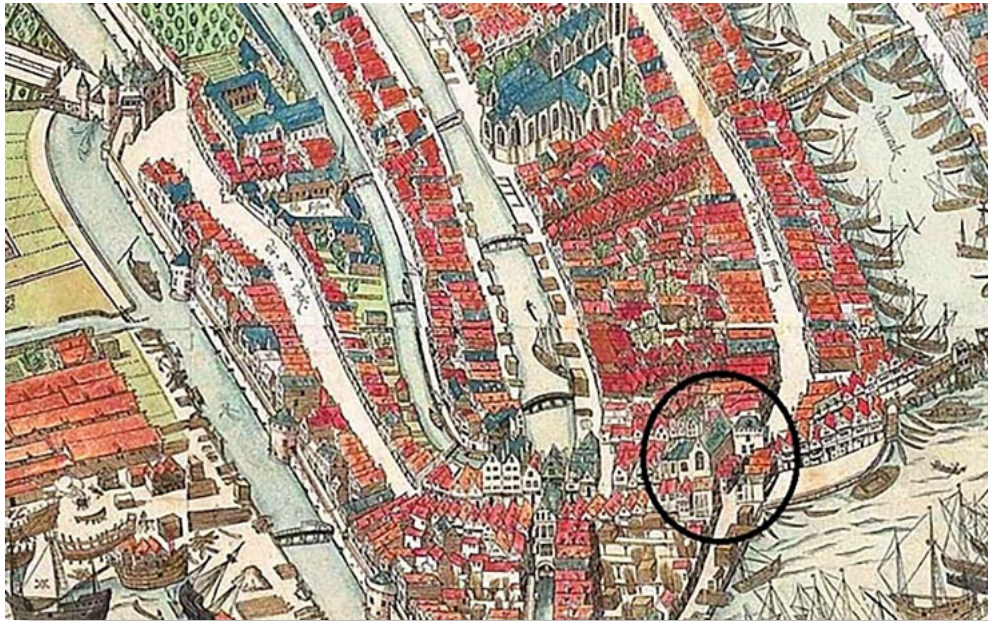

ruzalemkapel was een initiatief van Amsterdamse Jeruzalemgangers. Zij hadden de bedevaart naar het Heilige Land afgelegd en waren daar tot ridder in de Orde van het Heilige Graf geslagen. Elk jaar voerden deze 'Jeruzalemheren' bij hun Amsterdamse Jeruzalemkapel een ritueel uit waarbij een houten Jezus op een ezel op wieltes werd voortgetrokken.

De Sint Olofskapel op de Zeedijk is één van de oudste gebouwen van Amsterdam. De kapel werd in 1440 tegen de Sint Olofspoort uit 1370 aangebouwd. De kapel was niet alleen kerkgebouw, maar ook begraafplaats en clubhuis van de 'Jeruzalemheren'. Het piep-

Boven: De Oudezijds- of Sint Olofskapel, gezien over de Zeedijk naar het IJ. Rechts van de Kapel de zijgevel van Sint Olofspoort nummer 1, rechts de zijgevel van de Oude Teertuinen, nu Prins Hendrikkade nummer 58 en Zeedijk nummer 1 'Herberg Int Aepjen'. Ets uit 1663

Links: De Sint Olofspoort gezien vanaf de Zeedijk, naar een kaart uit 1544 (p.59)

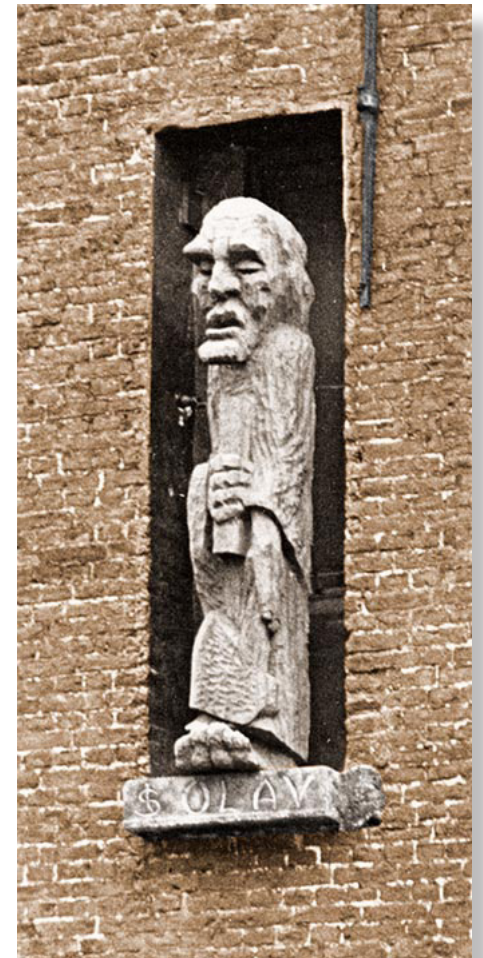
kleine Amsterdam van de 14^e eeuw werd alleen nog maar omsloten door de Oudezijds en Nieuwezijds Voorburgwal. Het Singel was nog niet gegraven en waar de grachtengordel zal komen, bestaat alleen nog maar uit weiland. De jonge stad werd afgesloten door een aarden wal met houten palen ervoor, een zogenaamde palissade. Deze palissade bevatte drie toegangspoorten: de Haarlemmerpoort, de Bindwijkerpoort en de Sint Olofspoort.

200 jaar later: de Sint Olofspoort en Kapel omcirkeld op een kaart van Amsterdam uit 1544. Linksboven de Waag op de Nieuwmarkt en middenboven de Oude Kerk. De stadspoorten werden streng be-

Boven: Amsterdam in 1544, een ingekleurde kaart van Cornelis Anthonisz; in de cirkel de Sint Olofspoort en -kapel. De rol van stadspoort is overgenomen door de Sint Anthoniespoort linksboven.

Rechts: Beeld van Sint Olof in de zijgevel van Zeedijk 16, grenzend aan de Oudezijds Kolk

waakt en gingen 's ochtends open en 's avonds weer dicht. Niemand kon ongezien de stad in of uit. Toen men in 1425 de stad ging uitbreiden en het Singel gegraven werd, verdween de functie van de oude poorten. Ze werden niet meteen afgebroken, maar kregen nieuwe bestemmingen. De Sint Olofspoort werd een gevangenis. Twee eeuwen lang zat hier een bonte mix van landlopers, criminelen en Spaanse krijgsgevangenen opgesloten. Al die tijd was het de belangrijkste gevangenis van de stad, maar in de late middeleeuwen hanteerde Amsterdam vaker boetes, verbanningen en lijfstraffen. Vrijheidsstraffen, zoals langdurige opsluiting, kwamen zelden voor. Tussen 1490 en 1552 werden er zelfs meer doodstraffen dan vrijheidsstraffen uitgedeeld. De gevangenis was dan ook voornamelijk bedoeld om opgepakte verdachten tijdelijk vast te houden. Naast de Sint Olofspoort beschikte de stad ook over gevangenissen in de Sint Anthonispoort (de huidige Waag op de Nieuwmarkt) en de Jan Roodenpoort op de Torensluis. Een geraamte op een gevlochten mat met daaronder de woorden 'Hoop op een beter leven' in het Latijn. Hieronder de macabere toegangspoort van de Sint Olofs-

kapel aan de Zeedijk, in 1620 vervaardigd door Hendrick de Keyser. De poort was oorspronkelijk bedoeld voor het kerkhof van de Westerkerk, maar werd in 1655 verplaatst naar de Sint Olofskapel. De Sint Olofskapel was behalve een kerk ook een begraafplaats waar vele Amsterdammers hun laatste rustplaats kregen. In 1618 verdween de gevangenis en werd het poortgebouw afgebroken. De Sint Olofskapel werd sindsdien ook wel de Oudezijds Kapel genoemd, als tegenhanger van de Nieuwezijds Kapel aan het Rokin. Naarmate de gevaarlijke pelgrimstocht naar het heilige land minder aantrekkelijk werd, verdwenen de Jeruzalemvaarders langzaam maar zeker uit de stad en daardoor raakte de Jeruzalemkapel in verval. In 1644 stond het kapelletje er zo treurig bij dat het stadsbestuur besloot het

te slopen. Dit houdt in dat er meer ruimte vrijkwam voor de gereformeerde Sint Olofskapel. Iemand die daar grif gebruik van maakte, was Michiel de Ruyter. Hij woonde in de buurt aan de Prins Hendrikkade 131 en was een trouw kerkganger. Het kerkbankje waar hij altijd zat, is bewaard gebleven en staat daar nog steeds.

Naar goed Amsterdams gebruik werd de kapel ook gebruikt als begraafplaats. Hij bood van 1600 tot 1850 plaats aan zo'n 300 graven die 5 kisten diep de grond in gingen. De graven werden gedurende

Boven: De vaste zitplaats van Michiel de Ruyter in de Sint Olofskapel – vierde van links met plaquette – is daar ook 350 jaar later nog gewoon te vinden.

Links: De macabere toegangspoort van de Sint Olofskapel aan de Zeedijk, in 1620 vervaardigd door Hendrick de Keyser.

Gedienste van wijlen Anna Broecklaer	27	18 Dyk 2. 24
Wijlen van H. Gerard vanden Dune	31	2 Dons 11 39.
Janet de Haer	40	10 Diakenen. Ko. 31. 260
Gedienste van wijlen van H. Gerard	121	31 Griest / O.P. nu 73.
Gedienste van H. J. van H. Gerard	123	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	124	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	125	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	126	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	127	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	128	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	129	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	130	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	131	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	132	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	133	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	134	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	135	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	136	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	137	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	138	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	139	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	140	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	141	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	142	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	143	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	144	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	145	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	146	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	147	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	148	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	149	2 Dertmont 6. nu 23
Gedienste van H. J. van H. Gerard	150	2 Dertmont 6. nu 23

de eeuwen regelmatig geruimd om plek te bieden aan nieuwe overledenen. Dat zijn duizenden begrafenissen met bijbehorende emoties, toespraken en tranen en dat hield in dat de kapel behalve een plek van religieuze bezinning ook een plek van groot verdriet moet zijn geweest. Met name de meer vermogende gelovigen hadden een familiegraf in de kapel en tegen flinke betaling was het ook mogelijk om de begrafenis tijdens de zondagse kerkdienst plaats te doen vinden. Er zijn gevallen bekend van flauwvallende kerkgangers door de stank die vrijkwam bij het openen van een familiegraf. De 1.500

Boven: Gravenregister van de Oudezijds Kapel uit 1619. Op alfabetische volgorde de doden en hun grafnummer, de geruimde graven zijn doorgestreept.

Rechts: De Sint Olofskapel stond er na de brand van 1966 tientallen jaren als vervallen ruïne bij. De foto is uit 1990, vlak voor de renovatie.

doden lagen dicht bij elkaar op een oppervlak van 500 vierkante meter; dit zal een kerkdienst in de kapel er sowieso niet genoegelijker op hebben gemaakt. Dat de graven snel van eigenaar wisselden, bleek onder meer uit archeologisch onderzoek in 1991; daarbij kwam men voornamelijk graven uit de 19e eeuw tegen. Bij dit onderzoek werden de graven geruimd en per ongeluk vermengd met 60 kuub zand dat afgevoerd werd naar het her-ontwikkelde KNSM-eiland. Volgens de toenmalige woordvoerder van de gemeente werd de fout snel hersteld en zijn de resten alsnog netjes herbegraven op de Noorderbegraafplaats.

In 1912 werd de laatste kerkdienst in de Sint Olofskapel gehouden. Het gebouw had vervolgens verschillende functies, maar werd slecht onderhouden. Bij een brand in 1966 werd een groot deel van

de kapel verwoest. Dat bleek een geluk bij een ongeluk te zijn, want het bood de afdeling Monumenten en Archeologie de mogelijkheid het gebied flink om te spitten. Behalve de zerkenvloer en de graven kwam er een schat aan gebruiksvoorwerpen uit de begintijd van de Sint Olofspoort tevoorschijn. Ook stuitte men op de fundering van de oude Jeruzalemkapel.

Na de brand stond de Sint Olofskapel er jarenlang troosteloos bij. Het duurde nog tot 1991 totdat het gebouw eindelijk opgeknapt werd. De renovatie was kostbaar en ingrijpend, maar uiteindelijk werd de kapel weer in zijn volle glorie hersteld. Tegenwoordig is hij onderdeel van het Barbizon Hotel en wordt onder meer verhuurd als feestlocatie. De eeuwenoude kapel is bereikbaar via het Hotel aan de Prins Hendrikkade door een tunnel onder de Zeedijk. Met een

biertje op de kerkbank van Michiel de Ruyter zitten, is nu ook voor de moderne Amsterdammer weggelegd, met zes eeuwen Amsterdams lief en leed als gezelschap.

De huidige eigenaar Barbizon heeft een virtuele tour online, waarmee de hele kapel en de tunnel ernaartoe bekeken kan worden.

[Klik hier](#) om die te volgen.

Boven: De Sint Olofskapel tegenwoordig, als evenementenlocatie van het Barbizon

Links: De contouren van de Jeruzalemkapel werden zichtbaar bij opgravingen in 1991. Op de voorgrond beenderen in geopende graven die onder de zerkenvloer lagen. De zerken zijn teruggeplaatst, maar de graven geruimd.

A historical photograph of the Crystal Palace in London, a massive glass and iron structure. The interior is filled with lush tropical plants, including large palm trees and dense foliage. People are seen dining at tables set with white cloths and chairs. The architecture features ornate ironwork and a high, arched glass roof. The scene captures the grandeur of the Victorian era's horticultural and architectural achievements.

Krasnapolsky

de immigrant die kansen rook

Adolph Wilhelm Krasnapolsky (1834-1912) was een ambitieuze man die een reeks gelukkige en gedurfde keuzes maakte en met ondernemingsgeest en een hoop mazzel een imperium opbouwde. Zijn Poolse grootvader Christian Franz emigreerde rond 1800 vanuit Kiev, waar hij een kleermakersbedrijf had, naar Duitsland. Adolph werd daar in 1834 geboren in Peine in de buurt van Braunschweig en hij werd opgeleid in het familiebedrijf. Op 22-jarige leeftijd vertrok hij naar Amsterdam waar hij aan de slag ging als coupeur bij de Winkel van Sinkel op de Nieuwendijk, een der vroegste warenhuizen in de stad en een onderneming van ook weer een Duitse immigrant. Na het werk mocht hij graag wat drinken in 'Het Nieuwe Poolsche Koffijhuis' in de Warmoesstraat 181. Dat was toen een verlopen zaak in een pijpenla met houten banken en tafels, waar meer bier dan koffie geschonken werd. Adolph raakte daar be-

vriend met de kelner, August Volmer en in 1862 trouwde Krasnapolsky met Johanna, de zuster van deze Volmer. Het echtpaar kreeg een zoon, Karel, die tot groot verdriet van de ouders in 1889 op 26-jarige leeftijd overleed aan tbc. Een opvolger zat er op hun leeftijd niet meer in.

Boven: Het gezin van Krasnapolsky met zijn echtgenote Johanna Volmer en de jong gestorven zoon Karel; foto uit ±1885

Links: Het prille begin, het door Krasnapolsky overgenomen Nieuwe Poolsche Koffijhuis, Warmoesstraat 181

Links:

De eerste verbouwing, een nieuwe gevel voor Warmoesstraat 179-181

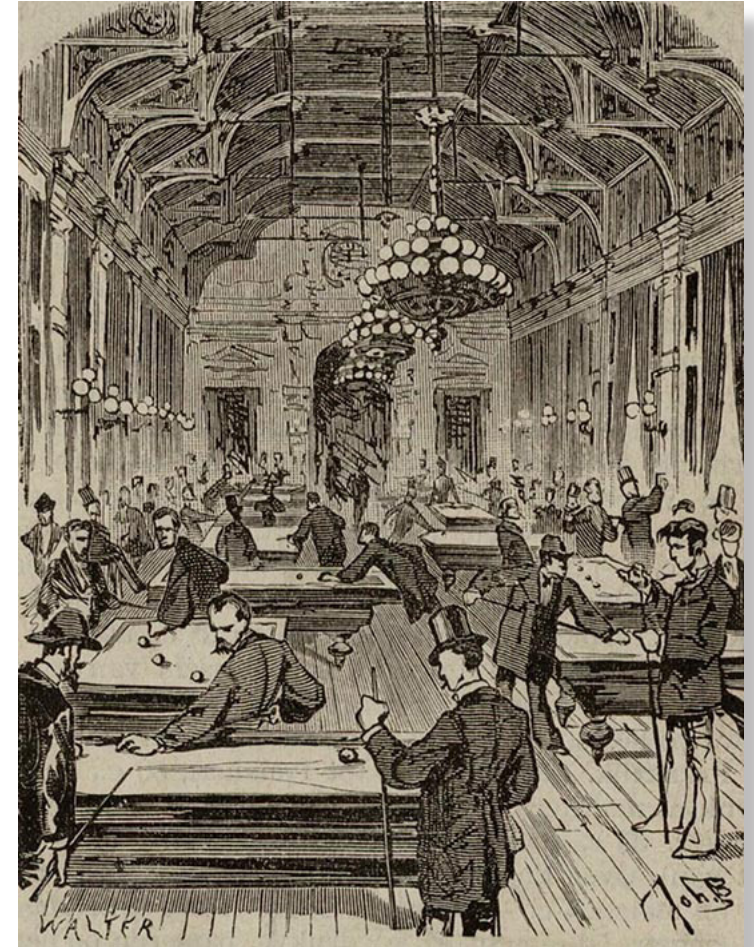
Rechts:

Een gouden greep: een biljartzaal

Adolph pachtte in 1865 het slecht lopende koffiehuis aan de Warmoesstraat bij de Schoutensteeg. August Volmer bleef als kelner in dienst van het koffiehuis tot hij in 1871 vennoot van Krasnapolsky werd.

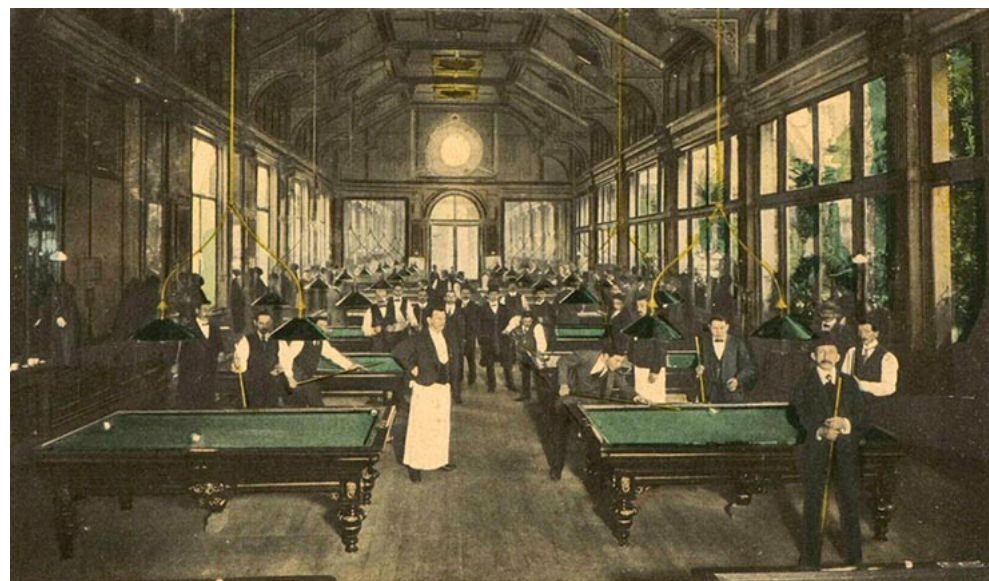
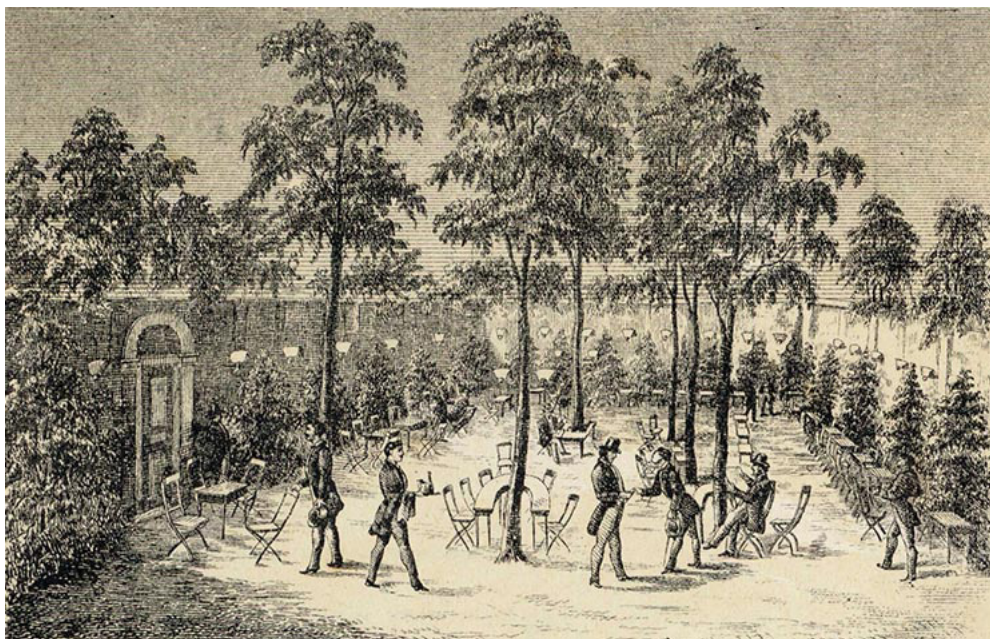
Het was alsof Adolph Krasnapolsky zijn kansen geroken had. Toen de tweede helft van de 19^e eeuw aanbrak, zat de Amsterdamse economie enorm in de lift. De opbrengsten van de landbouw in de regio stegen en na de komst van het

Noordzeekanaal draaiden de havens op volle toeren. De onroerendgoedprijzen waren gunstig in die tijd en Krasnapolsky kocht, met het oog op de toekomst, twee woningen in de Servetsteeg, de volgende stap was de koop van het koffiehuis en later de aangrenzende slagerij in de Warmoesstraat. Op de plaats van zijn twee woningen bouwde hij een nieuw koffiehuis, dat hij Café Krasnapolski noemde. Die nieuwbouw resulteerde in 1874 in een ruim café met hoge plafonds, dat al snel een geliefde ontmoetingsplaats voor (beurs)handelaren werd.

Krasnapolsky wilde verder uitbreiden in dit gebied tussen Warmoesstraat en Oudezijds Voorburgwal vol nauwe steegjes, waar rond die tijd misdaad en ontucht hoogtij vierden. In het geheim kocht hij 39 vervallen paalwoningen en krotten op een oppervlakte van 4000 vierkante meter, zodat er ruimte ontstond voor een groot etablissement.

Achter het café, op de plaats waar voorheen enkele huisjes stonden, kwam een aparte zaal met zes biljarttafels, wat een absolute hit in de stad werd en tevens werd er een kleine tuin aangelegd. Met een van Volmer's andere zussen, Mathilde, als kok begon Café Krasnapolsky zich te onderscheiden van de overige koffiehuisen door in een huiselijke omgeving eenvoudige, maar voedzame maaltijden aan te bieden tegen betaalbare prijzen. Het werd een doorslaand succes. Op de kaart prijken specialiteiten als steak, stoofschotels en pannenkoeken. Het waren niet alleen de biefstukken en de karbonades van de

gezusters Volmer die gretig aftrek vonden, maar vooral Mathilde's pannenkoeken! Een omzet van een paar honderd pannenkoeken per dag was geen uitzondering; welkome klandizie voor een ondernemer die uit wilde breiden. Voor het bereiden van de vele maaltijden in het café kwam de slachterij van zijn buurman op het achterterrein goed van pas.

Krasnapolsky had de tijd mee, doordat de tabakshandel zich meester maakte van de Nes en gelegenheden als Frascati hun bestaan voortzetten als veilinglokaal. De horeca in de Warmoesstraat profiteerde ervan en Café Krasnapolski, als het eerste grote etablissement in de straat, het meest. Bovendien was Adolph een gezellige kerel, goedlachs en servicebereid wat de zaken zeker ten goede kwam.

In 1874 kocht Krasnapolsky het smalle pandje Warmoesstraat 183 en

Boven: De biljartzaal is verplaatst naar de zijkant van de Wintertuin

Links: Sloop van oude woonhuizen maakt een tuin met zitjes mogelijk, in navolging van waar Roetemeijer in de Amstelstraat zo'n succes mee had

liet architect G.B. Salm de panden 181-183 samenvoegen en voorzien van een nieuwe voorgevel.

Niet zichtbaar vanaf de straat waren de uitbreidingen in de tuin achter het pand. Nou ja, dat moest hij er eerst nog van maken. De krotten achter de Warmoesstraat kocht hij op zodra hij ze te pakken kon krijgen. In no-time was de halve Servetsteeg in het bezit van Krasnapolsky. Achter het café ontstond – in navolging van Roetemeijer in de Amstelstraat – een weelderige tuin met zitjes, waar je bij mooi weer buiten kon zitten.

In 1878 ontwikkelde Krasnapolsky alweer nieuwe plannen. Waarom zou je alleen bij mooi weer in de tuin zitten? Met een glazen dak erboven kon de ruimte het hele jaar door gebruikt worden. Alweer keek hij de nieuwigheid van Roetemeijer af die in 1875 hetzelfde had gedaan: een wintertuin! En alweer overtrof Krasnapolsky hem in grootte en uitvoering. De wintertuin werd wereldberoemd en trok enthousiaste toeristen naar zijn zaak. De biljartzaal lag ernaast en was, door de glazen deuren te openen, verbonden met de wintertuin. De echte bloemen en palmen werden aangevuld met geschilderde panelen waarop de florale pracht naadloos aansloot. Hij haalde daarvoor de Belgische decorateur A. Graux naar Amsterdam. Die zou

nog jaren blijven, want Krasnapolsky zat ondertussen niet stil. De nokken aan de kopse kanten van het dak van de wintertuin werden door vader en zoon Tatar van Elven voorzien van grisailles met het wapen van Amsterdam en de stedenmaagd.

In 1879 bezocht Krasnapolsky in München een tentoonstelling over elektrische verlichting en in 1881 werden in de wintertuin (6x), biljartzaal (4x) plus een buitenlamp boven de ingang voorzien van booglampen. Om ze van stroom te voorzien bouwde hij in de Servetsteeg een centrale met een stoommachine als aandrijving. Booglampen geven een vervelend koud licht en je moet er ook niet te lang in kijken om 'lasogen' te vermijden. De uitvinding van de gloeilamp door Edison kwam dan ook als geroepen en in korte tijd had Krasnapolsky de hele installatie omgebouwd voor gloeilampen: 1000 stuks in glazen kelkjes! De centrale besteedde hij uit door het (mede) oprichten van een commerciële elektriciteitsmaatschappij NEM, die

Links:

In de Wintertuin trok, naast een weelde aan tropische planten, een muurschildering van vader en zoon Tatar van Elven te aandacht

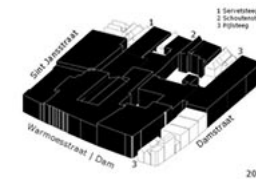
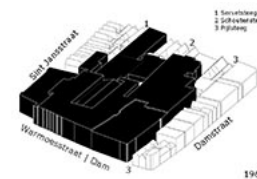
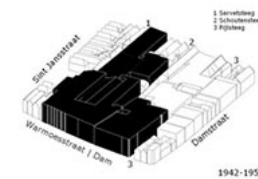
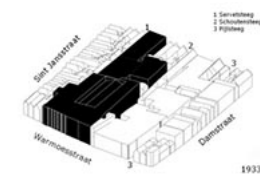
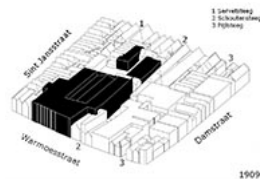
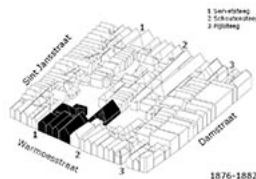
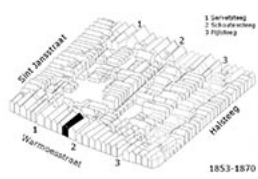
Rechts: Om de Wintertuin en biljartzaal van elektrisch licht te kunnen voorzien bouwde Krasnapolsky een eigen centrale met stoommachine

Rechts: De smalle en bedompte Warmoesstraat was Krasnapolsky een doorn in het oog
Onder: Na de uitbreiding van 1883 werd de oude cafézaal als leeszaal ingericht

zijn centrale in gebruik nam. De NEM vergrootte de centrale later om ook aan andere bedrijven te kunnen leveren. In 1883 zou in Amsterdam een Wereldtentoonstelling gehouden worden en de gemeente animeerde alle logementen en hotels het aantal bedden uit te breiden of nieuwe hotels te vestigen. Ook Krasnapolsky deed daar aan mee, kocht de panden Warmoesstraat 177-179 en liet de architecten Henkenhaf (Victoria) en Elbert daar een hotel bouwen dat qua gevelontwerp bij dat van Salm moest passen. De tentoonstelling opende op 1 mei 1883 en de eerste 80 van in totaal 125 kamers kwamen op 14 juni beschikbaar. Ook hier weer een publiekstrekker: de Witte Zaal, het restaurant waar ook niet-hotelgasten konden aanschuiven. Weer werd er gedecoreerd door A. Graux met fantasielandschappen op panelen die nog steeds het restaurant sieren.

Nog in 1883 kocht Krasnapolsky het pand Warmoesstraat 175 en liet dat als uitbreiding van het hotel opnieuw optrekken. De oude café-zaal werd nu omgebouwd tot leeszaal.

Er bleef een grote frustratie bij Krasnapolsky: de benauwde ligging aan de smalle en donkere Warmoesstraat en het uitzicht van de kamers aan de achterkant van het hotel op de sloppen en stegen tot aan de Oudezijds Voorburgwal.

De omvang van het huidige hotel laat zien dat het een voortdurend streven was alles achter het hotel op te kopen, af te breken en voor het hotel in gebruik te nemen, zoals bijvoorbeeld later als parkeergarage.

Hij kocht in 1884 aan de overzijde van de Warmoesstraat een groot pand en liet het afbreken om lucht en licht op zijn voorgevel te krijgen. Hij presenteerde het ene na het

andere plan aan de gemeente om de omgeving van zijn hotel te verbeteren, maar werd vermorzeld door het eindeloze gebakkelei rond de vervanging van de beurs van Zocher. Toen het plan voor sloop van het hele blok van de even zijde van de Warmoesstraat tussen Vischsteeg en Vijgendam vorm kreeg, bleek dat hij net in het donker bleef zitten en concurrent A.W. Polman aan de Dam zou komen te staan. Polman had het kleine restaurantje 'De Bijenkorf' van zijn vader uitgebreid tot het succesvolle Polmanhuis. Krasnapolsky probeerde deze Polman uit te kopen, maar deze weigerde. Hij liet zelfs in 1915 een groot restaurant met vergaderzalen bouwen op de nummers 189-195 tot aan de Pijlsteeg. Dat kwam dus in 1914 wel vrij aan de vergrote Dam te staan. Het zou nog tot 1952 duren eer Kras het Polmanhuis kon inlijven.

Ook na het overlijden van Krasnapolsky in 1912 bleef de stroom verbouwingen, uitbreidingen en verbeteringen doorgaan. Door overname van het Polmanhuis op Dam 9 kon het aantal kamers naar 362 gebracht worden. Kras stond aan de wieg van de Nederlandse keten Golden Tulip Hotels en werd daar zelfs alleen-eigenaar van. Dat kon niet voorkomen dat ze later opgekocht werden door de Spaanse keten NH Hotels en verder gingen als NH Collection Grand Hotel Krasnapolsky met vijf sterren.

Boven: De Amsterdam Cultuur Historische Vereniging maakte deze sequentie van de talloze uitbreidingen van Krasnapolsky; de op deze grootte niet te ontcijferen legenda geeft de stegen tussen Sint Jansstraat en Damstraat (de voormalige Halsteeg) aan: 1=Servetsteeg, 2=Schoutensteeg en 3=Pijlsteeg
Links: Café Restaurant Polman, de nagel aan de doodskist van Krasnapolsky

Gerrit Sinck (1815-1886)

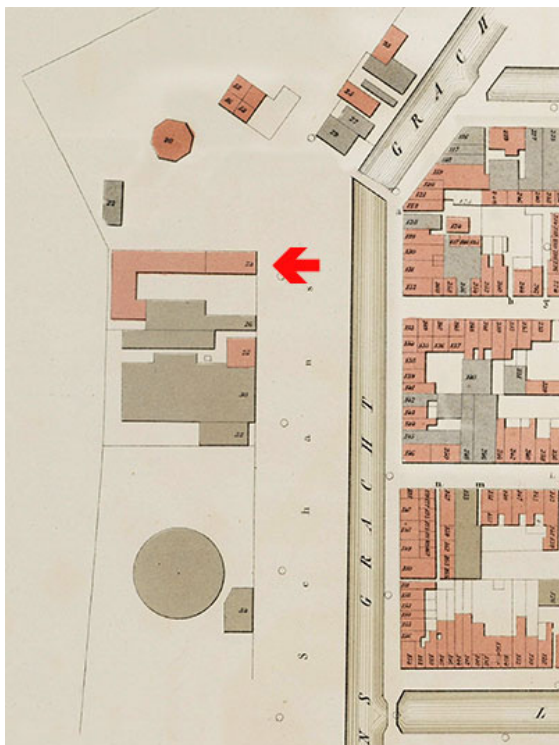
Paardenvlees was armeluiskost, want het was goedkoop. Medio 19de eeuw kostte een kilo paardenvlees 12 cent. Een grote naam in de handel in paardenvlees was Gerrit Sinck die een 'winkel' dreef op de Schans naast molen De Victor. Hij was de grootste opkoper in Amsterdam van afgedankte werkpaarden. Dat combineerde hij met het behandelen van de huiden van deze paarden. Leerlooien had hij van zijn ouders geleerd, die op bolwerk Nieuwerkerk woonden en werkten. Daar bleef de familie tot ze plaats moest maken voor de gasfabriek. Zij zagen echter geen mogelijkheid om geld met het vlees te verdienen, want niemand vond dat lekker en het was hoogstens geschikt als hondenvoer. Dat veranderde door de schrikbarende stijging van armoede in de laatste helft

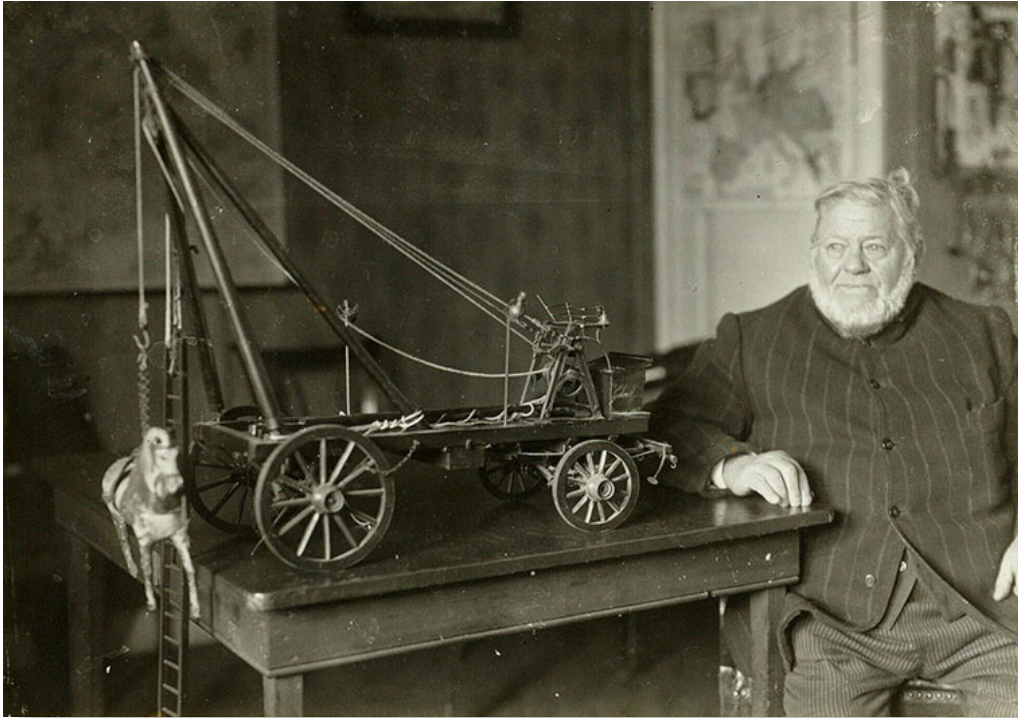
van de 19de eeuw, bijvoorbeeld in de Jordaan. Rundvlees werd zoveel duurder, dat alleen paardenvlees mogelijkheid bood om nog eens een stukje vlees op tafel te zetten.

Sinck begon zijn eigen bedrijf "Het Zwarte Paard"

Links: Op de buurtkaart EE is het grondstuk en de nieuwbouw van Sinck aan de Schans te zien (pijl)

Rechts: Molen De Victor op bolwerk Rijk. Rechts van de nieuwbouw aan de Schans, de toekomstige Marnixstraat, is het toegangshek tot de fa. Sinck. Helemaal rechts nog net de nieuwe brandweerpost R

in 1852 op bolwerk Rijk, waar korenmolen De Victor stond. Op dat bolwerk verzamelden zich allerlei kleine bedrijfjes en werkplaatsen. We zien schuren van een houthandel, een glazenwasser en een stuka-door verschijnen en ook weer verdwijnen. De grond rond De Victor werd, als onderdeel van de normalisatie van de Singelgracht, aangeplempt en opnieuw verkaveld en voor f 2000 kocht Sinck in 1862 13 roeden 75 ellen van die grond ($\pm 1375\text{m}^2$) en had daarmee een entree vanaf de Schans (zie pijl op buurtkaart p.71). Er verrezen bijgebouwen met stallen voor paarden, hij ging paarden verhuren, er was een aparte

Boven: Gerrit Sinck bij een model van het toestel dat naar zeggen door zijn zoon Johan werd ontwikkeld: het 'toestel van Sinck'

Rechts: Deze foto geeft goed weer hoe het 'toestel van Sinck' werkte; deze redding was voor rekening van de Stadsreiniging

slachterij en een winkel waar paardenvlees verkocht werd en verder ging hij ook paardenvlees roken als broodbeleg. Gerrit Sinck bleef ook de leerlooierij, de basis van zijn onderneming, trouw.

In 1866 werd de zaak omgezet in een vennootschap G. Sinck en Zoon, samen met zijn zoon Johan Christoph (1837-1923). Sinck kon de kracht van zo'n jonge vent goed gebruiken. Wie er precies op bovenstaande foto te zien zijn, is onduidelijk; het postuur van de man voor de wagen komt overeen met dat van Johan (zie foto met schaalmodel). Wie in de rest van dit verhaal bedoeld wordt, als het alleen over 'Sinck' gaat, blijft ook voor ons een raadsel. De uitvinding van het toestel wordt meestal toegeschreven aan zoon Johan. Behalve dat Sinck paarden opkocht werd hij ook ingeschakeld bij

Boven: Redding met het 'toestel van Sinck' door de brandweer; dit is de Guldenhandsteeg tussen Warmoesstraat en Damrak

Links: Redding door Sinck zelf, hier op de Kloveniersburgwal aan de achterkant van het toenmalige hoofdbureau van Politie

ongevallen met paarden en die kwamen in Amsterdam nogal eens voor. Hij kwam ter plaatse als het paard een been gebroken had en niet meer te redden was. Sinck kocht het dier dan van de eigenaar, doodde het ter plekke en voerde het af. Niet veel later lag het vlees in de winkel. Zulke ongevallen bestonden ook wel uit te water geraakte paarden, al of niet met de kar er nog achter. Zulke dieren bleven in de regel leven, maar werden soms zo onhandig uit het water getrokken, dat dit vaak ernstige verwondingen veroorzaakte. Dat leidde dan eventueel toch tot het afmaken van het dier.

Daar toonden vader en zoon Sinck zich dan ook dierenvrienden. In plaats van aan hun handel te denken, ontwikkelden zij in 1870 een houten kraan op een platte kar, met niet een oog of haak, maar een stelsel van beugels die om de romp van het dier gemanoeuvreerd werden. Bij het tillen drukte het schaareffect van de installatie tegen de romp van het dier, waardoor het zonder noemenswaardige beschadigingen uit het water getild kon worden. Voor een redding werd, al naargelang de situatie, een bedrag tussen f 10 en f 40 in rekening gebracht. In 1883 stuurde Sinck zijn vinding naar de Wereldtentoonstelling van 1883 – eigenlijk de Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling – en zag zijn toestel met goud bekroond. Daar tekende hij trots bij aan dat in de voorbije jaren o.a. 94 paarden, 4 runderen, 3 omnibussen, 5 bierkarren, 66 vrachtkarren, 2 lijkkoetsen, 4 postwagens, 5 aschwagens, 2 veegmachines en 2 Liernur-machines op het droge waren getild. Verder nog wat vaten met producten als margarine, stroop en tabak.

Na de herinrichting van de grond langs de Singelgracht bleven al-

Links: Het ging niet altijd goed met redden; dit paard was waarschijnlijk al verdronken zodat de moeite van de speciale beugel achterwege bleef en het paard aan een been uit het water getakeld was

leen Sinck en de aangrenzende sal-ammoniac-fabriek van Van der Elst en Matthes aan de Schans bestaan, maar tenslotte moest ook Sinck wijken voor woningbouw.

In 1917 werd het redden van paarden een taak voor de brandweer, met het toestel van Sinck. De houten kraan werd in de 30-er jaren vervangen door een takelwagen met stalen kraan en die kon ook auto's en grote wagens uit het water vissen. Het aantal geredde paarden was in 1917 gestegen tot zo'n 50 per jaar, maar dat aantal nam af door het toenemend gemotoriseerd vrachtvervoer. Sinck verdween waarschijnlijk in 1891 van de Schans, toen zoon Johan in dat jaar rijtuigmakerij W.A. Koppe op het Haarlemmerplein overnam en overschakelde op de handel en verhuur van rijtuigen en paarden. Opvallend is dat we Johan privé terugzien met een huisadres in het blok huizen waarvoor hij moest wijken: Rozengracht 245. Hij bezat

RIJTUIGEN.

Men biedt **TE KOOP** aan verschillende nette en solide Rijtuigen, als: **Coupé's, Coupé's Clarences, Landauer, Landauers Berliner, Landouletten, Victoria, Napoleons, Sociable, Calèche, Omnibus Braecken**, benevens een zoo goed als nieuwe **Jachtbraeck** (met Hondenhok). **Hôtel-, Omnibus-, Olie-, Tentwagens**, enz., te bezichtigen bij

J. SINCK, voorheen W. A. KOPPE,
Rijtuigmaker.
Haarlemmerplein No. 13, Amsterdam.

overigens meer huizen in dit blok, waar hij familieleden in liet wonen; zelf gaf hij de voorkeur aan 't Gooi.

Gerrits kleinzoon, eveneens een Gerrit, werd slager en een dochter van Johan uit zijn tweede huwelijk trouwde met een slager.

De salmiakfabriek Van der Elst en Matthes verdween in 1887 om plaats te maken voor de laatste havens V en W van de Groenmarkt en in 1898 werd De Victor gesloopt. In 1899 werd het plan voor nieuwbouw van woningen op deze locatie goedgekeurd en gestart.

Veel gedetailleerde info over Sinck, ook over de rijtuigbouwende zoon, vindt u op hippo-mobielerfgoed.nl

Links: Het nieuwe stukje Rozengracht naar de brug voor de De Clercqstraat; helemaal rechts het blok huizen dat op Sinck's erf werd gebouwd

TE KOOP

2 beste Werkpaarden, benevens 2 in uitstekenden staat zijnde **platte wagens met dekzeilen**, geschikt voor paard en poney, te bevragen b/d **Maker G. SINCK JCzn., 245 Rozengracht, Amsterdam.** Voordeeligst adres voor het houden van veilingen.

Theo Bakker's Domein

Op deze site vindt u makkelijk leesbare maar toch informatieve verhalen over de ontstaansgeschiedenis van Amsterdam. Ze zijn onderverdeeld in rubrieken als Middeleeuwen, godsdiensten, nijverheid en handel, transport, openbaar vervoer, haven, watermanagement, stadsuitleg, annexaties, verkeersdoorbraken, chroniquers en allerlei andere zaken.

Klik hier voor een overzicht van alle PDF's op deze site

